

RAT KAO PRODULJENJE OSJETILA

Strobel, Warren P. (1997.) *Late-Breaking Foreign Policy, The News Media's Influence on Peace Operations*. Washington, D.C: USIP Press, str. 275

U trenutku kada u okviru velike humanitarne operacije *Provide Relief* U.S. trupe pristižu na obale Somalije, George F. Kennan, velikan američke diplomacije, s žaljenjem i negodovanjem ustvrđuje da su mediji uzurpirali funkciju kreiranja vanjske politike koja je tradicionalno bila u domeni izvršnih i zakonodavnih organa vlasti. Ovo shvaćanje, prema kojem su mediji, osobito globalne satelitske televizije, drastično izmijenile način donošenja vanjskopoličkih odluka, velikom se brzinom proširilo među diplomatima, medijskim ekspertima i analitičarima politike. Poznato u stručnoj javnosti kao "CNN efekt", ono razglaba o emotivno-reaktivnom karakteru suvremene američke vanjske politike koja, umjesto da biva vođena odgovornim i racionalnim promišljanjem nacionalnih lidera, postaje podvrgnuta trenutačnim, promjenjivim i stoga iracionalnim raspoloženjima javnosti koja je pod utjecajem dramatičnih televizijskih izvještaja i žive slike.

Knjiga *Late-Breaking Foreign Policy* Warrena Strobela, bivšeg izvijestitelja *The Washington Timesa* iz Bijele kuće i State Departmenta, ima za cilj preispitivanje održivosti ovog shvaćanja kroz prizmu brojnih posthladnoratovskih kriza koje su u prvoj polovici 90-ih godina rezultirale američkim vojnim intervencijama. Na osnovu stotina sati intervjua s novinarima i višim službenicima američke vlade i Pentagona, te pažljivih analiza mirovno-humanitarnih operacija u Bosni, Ruandi, Somaliji, Haitiju i Sjevernom Iraku, Strobel je došao do zaključka da mediji rijetko, ako uopće, odlučujuće utječu na vladinu politiku. Za njihovu preobrazbu iz tek

jednog od mnogih sudionika šireg procesa donošenja odluka u ključnog aktera vanjske politike potrebno je da se ostvare određeni uvjeti. Upravo je identifikaciji tih uvjeta Strobel posvetio mnogo prostora u ovoj briljantnoj, informacijama i detaljnim analizama bogatoj studiji.

Svoju glavnu tezu o nemoći medija da jednostrano nametnu vlastitu volju donosiocima vanjskopoličkih odluka, Strobel razvija i dokumentira u šest poglavlja: 1. "Fighting the Last War: A Brief History of Government, the Military, and the News Media" 2. "Driving Fast without a Road Map: The News Media and Foreign Policy Today" 3. "Reporting the New Story: The News Media and Peace Operations" 4. "The Push: Television and Intervention" 5. "The Pull: Public Opinion and Peace Operations" i 6. "Assessing the Gap: Conclusions and Recommendations". U njima nas autor upoznaje sa složenom prirodom odnosa između medija i izvršne vlasti u razvijenom demokratskom društvu i upozorava na neprihvatljivost pojednostavljenih tumačenja toga odnosa. Pogledajmo sada, kako se, u osnovnim naznakama, odvija njegova argumentacija.

Nakon što nas je uveo u fundamentalnu problematiku svoje studije, Strobel daje povijesni pregled načina na koji su u posljednjih stotinu godina pisani i elektronski mediji izvještavali o vojnim akcijama američke nacije. Analiza medijskih izvještaja iz vremena Američko-španjolskog rata, dvaju svjetskih ratova, Korejskoga, Vijetnamskoga i Zaljevskog rata i korespondirajućih vanjskopoličkih odluka predstavnika izvršne vlasti, ozbiljno

je dovela u pitanje adekvatnost dviju ključnih pretpostavki na kojima se temelji teza o nezavisnoj moći modernih medija — one o ključnom utjecaju novih komunikacijskih tehnologija na proces donošenja odluka i one o američkim gubicima u ljudstvu kao odlučujućem faktoru javne podrške poduzetim vojnim akcijama.

Nizom primjera i povijesnih paralela, Strobel jasno pokazuje da je moć medija da utječe na sadržaj i pravac američke vanjske politike strogo ograničena. Međutim, njegov argument protiv nezavisne moći medija ne sastoji se u tvrdnji da mediji ne vrše i ne mogu vršiti nikakav utjecaj na proces donošenja odluka, nego da je taj utjecaj kondicioniran nizom političkih i geostrateških faktora. Kada izvršna vlast vodi odlučnu, transparentnu i konzistentnu politiku, s jasno definiranim ciljevima koji se žele postići, utjecaj je medija, tvrdi on, minimalan. Tek kada nedostaje reakcija izvršnih organa ili kada je ona promjenjiva, proturječna i neusuglašena, utjecaj medija na formuliranje ili promjenu pravca vanjske politike raste. U vakuumu predsjedničke komunikacije i u uvjetima nepostojanja političkog vodstva, mediji, neovisno je li riječ o Hearstovim dnevnim novinama s kraja prošloga ili o satelitskim televizijama s kraja ovoga stoljeća, preuzimaju to vodstvo i potpomažu stvaranje okvira unutar kojeg će se voditi vanjskopolitička debata i postavljati zahtjevi za intervencijom.

Povijesna evidencija, navodi dalje Strobel, ne pruža nikakvu potporu tezi da televizijski izvještaji o američkim ratnim žrtvama nužno mijenjaju raspoloženje javnosti i rezultiraju zahtjevima za povlačenjem američkih vojnih snaga iz zone sukoba. Na primjerima iz Drugoga svjetskog rata, te rata u Koreji i Vijetnamu jasno se vidi da je postojanje/nepostojanje opće nacionalne suglasnosti oko ciljeva i vrste sukoba bitno odredilo reakciju

američke javnosti na gubitke u ljudstvu. Kada su ciljevi jasno definirani i neproblematično komunicirani, kaže Strobel, te kada su na razumljiv način smješteni u širi vanjskopolitički okvir, izvještaji o velikoj materijalnoj i ljudskoj cijeni intervencije ne smanjuju podršku javnosti. U Drugome svjetskom ratu gubici i patnje američkih vojnika samo su dodatno učvrstili suglasnost javnosti oko nužnosti nastavljanja borbi sve do definitivnog poraza neprijatelja. Ta se podrška povlači samo u situacijama kada, kao što je bio slučaj u drugoj fazi rata u Vijetnamu i kasnije u Somaliji, javnost počne smatrati da više nema političkog opravdanja za gubitke života i trošenje nacionalnih resursa, ili kada se prvotno opravdanje ponuđeno od vodstva promijeni ili pokaže lažnim. Javno mnijenje, zaključuje Strobel, ne reagira isključivo na medijima posredovane informacije o uvećavanju američkih borbenih gubitaka, nego na kontekst u kojem se informacije o tim gubicima primaju.

Mediji, dakako, pomažu uobličavanju konteksta unutar kojeg se gubici komuniciraju javnosti. Ali u najvećem je stupnju političko vodstvo ono koje oblikuje kontekst i utječe na način medijskog izvještavanja. Strobel nas podsjeća da je predsjednik Bush, a ne mediji, bio glavni promotor agresivne politike prema Iraku (kao što je, ustalom, danas predsjednik Clinton). Štoviše, u svom nastojanju da osigura podršku javnog mnijenja planiranoj vojnoj intervenciji u Zaljevu, Bushova se administracija u velikoj mjeri koristila upravo medijima i njihovim izvještajima o nasilju iračkih snaga nad Kurdima i razaranjima što su ih one počinile u Kuvajtu. Mediji su ovdje slijedili, a ne kreirali vanjsku politiku. Tek kada nedostaje jasna i konzistentna vladina politika, kao u slučajevima Bosne i Somalije, utjecaj medija na donosiocje odluka raste. U situacijama političkog vakuuma moć medija da svojim izvještajima i tumačenjima

prisili neodlučne i nefoku-sirane predstavnike izvršne vlasti na akciju je najveća, ali, ipak, ne i ultimativna. Odluka da se nešto poduzme u krajnjoj instanci ovisi o volji Bijele kuće i State Departmenta.

Razvoj satelitskih televizija i modernih komunikacijskih tehnologija odvijao se paralelno s nestankom blokovske podijeljenosti svijeta. Priznajući da je došlo do promjene u načinu na koji mediji izvještavaju o svjetskim krizama i do novog odnosa između medija i vojske, s jedne strane, i medija i predstavnika izvršne vlasti s druge, Strobel tu promjenu ne pripisuje utjecaju modernih komunikacijskih tehnologija, nego novonastaloj geopolitičkoj zbilji. Iako je tehnološka revolucija nedvojbeno izmijenila način na koji televizijski novinari rade svoje posao, fundamentalna promjena u načinu na koji američki mediji izvještavaju o vanjskopolitičkim temama posljedica je nestanka stare bipolarne agende. Dok je je tijekom Hladnog rata stvarna ili umišljena ugroženost nacio-nalnih interesa dopuštala vladi da posve autonomno odlučuje o tome što će se smatrati ključnim problemom američke vanjske politike, njegovim je nestankom medijima omogućeno da slobodnije postavljaju scenu vanjskopolitičke debate. Ipak, ova veća sloboda izvještavanja u posthladnoratovskom svijetu reflektira promijenjenu prirodu vojnih operacija, a ne presudnu ulogu novih tehnologija. Mirovne operacije, koje karakteriziraju američke vojne intervencije u 1990-im, ne tiču se obrane nekog vitalnog nacionalnog interesa i ne zahtijevaju emocionalnu predanost cijele nacije. U takvim promijenjenim uvjetima mediji mogu ne samo slobodnije izvještavati o nekim važnim političkim i vojnim aspektima tih operacija, nego i preuzeti na sebe ulogu promotora određenog tipa vanjske politike.

Ipak, i u takvim primjerima novinarske slobode kao što su oni iz Bosne, Sjevernog Iraka ili Ruande, svojim izvještajima i slikama umiruće djece, krvoprolića i logora smrti, mediji nisu uspjeli natjerati političare da promijene svoju politiku neaktivnosti. Razlog je tome, kaže Strobel, taj što primarna motivacija za intervenciju nisu bile potresne slike nasilja i masovne patnje već politička procjena da *status quo* šteti vjerodostojnosti američke politike, NATO saveza ili transatlantskih odnosa općenito.

Ukratko, mediji niti mogu jednostrano, svojim potresnim izvještajima, natjerati nevoljke donosiocima odluka na vojnu intervenciju (tzv. *push effect*) niti mogu slikama mrtvih američkih vojnika dovesti do kolapsa javne podrške za nastavak misije (*pull effect*). Strobelova argumentacija protiv shvaćanja medija kao nezavisnih aktera vanjske politike čvrsta je i detaljno potkrijepljena mnogim primjerima u kojim je (ili nije) došlo do direktne američke vojne intervencije. Svi ti primjeri svjedoče da su u svakom pojedinačnom slučaju u kojem su SAD izabrale intervenciju kritičnu ulogu odigrali jedinstveni strateški, diplomatski ili vojni faktori, a ne medijskim izvještajima stvoreno raspoloženje javnosti.

Strobel ne tvrdi da moderni mediji nemaju nikakvog utjecaja na vanjsku politiku. Njihov potencijalni utjecaj je velik i raste s novim dometima i brzinom komunikacijske tehnologije. Tehnološki je napredak bitno izmijenio okolinu i tempo donošenja odluka. Političari danas više nisu u stanju zatajiti neugodne činjenice pred javnošću, prisiljeni su promptno odgovoriti, bilo riječju ili djelom, na izvještaje medija i zahtjeve koje oni pred njih postavljaju. Ipak, jedna se stvar, upozorava Strobel, nije promijenila. Političari, a ne mediji su oni koji imaju moć da postavljaju scenu, da donose odluke, vrše izbore i vode vanjsku politiku. Usprkos

Kennanovim straho-vanjima, vanjska politika i dalje ostaje u rukama predstavnika izvršne vlast.

Instruktivna i laka za čitanje, Strobelova studija predstavlja značajan doprinos aktualnim raspravama o doseg utjecaja medija i modernih komunikacijskih tehnologija na proces donošenja političkih odluka. Uspješno opovrgnuvši mit o medijima kao nezavisnim akterima vanjske politike, Strobel ne upada u zamke druge krajnosti prema kojoj mediji predstavljaju naprosto produženu ruku vlasti. Na temelju vlastitog iskustva o snazi i utjecaju svoje profesije kojeg nadopunjuje

iskustvom brojnih predstavnika američke administracije, Strobel postupno gradi svoj zaključak o odnosu medija i politike kojeg opisuje kao odnos međuovisnosti i prijateljsko-neprijateljske suradnje. Zbog svih tih razloga, ova je knjiga dobra literatura za sve one koje zanima na kojim se principima temelji američka vanjska politika, a svesrdno je preporučujem našim diplomatima, te urednicima i novinarima vanjskopoličkih redakcija.

Davorka Matić

MANJE POZNATE POSLJEDICE RATA U HRVATSKOJ

Richardson, Mervyn et al. (1996.) *Učinci rata na okoliš: Hrvatska*.
Preveo: Ognjen Čaldarović. Zagreb: APO, IZVORI, INGOR. XII. 190 str.

Tijekom 20. stoljeća rat se sve više približava vrhu neslavne ljestvice po okoliš razornih čimbenika, dok je potencijalno, bez premca, najveći zagađivač i uništavatelj okoliša. Literatura, međutim, koja primarno izučava posljedice rata po okoliš srazmjerno je malobrojna. U Hrvatskoj, gdje je rat značajno oštetio okoliš, izdan je svega malen broj članaka i studija na tu temu, pa su brojni problemi posredno ili neposredno izazvani Domovinskim ratom gotovo nepoznati i zanemareni. Stoga je velik doprinos knjige M. Richardsona sadržan upravo u iznošenju zaključaka već provedenih istraživanja, ukazivanju na brojne neistražene probleme, te davanju savjeta za djelotvorno provođenje istraživanja i stvaranje uvjeta za sanaciju

stanja. Rad odlično ilustrira i činjenicu koliko je suvremeni rat poguban po okoliš, čak i kada je srazmjerno kratkotrajan, prostorno ograničen i vođen uglavnom konvencionalnim i (u kemijsko-biološkom smislu) dozvoljenim oružjem.

Autor je 1993. godine obišao Hrvatsku kao izaslanik i stručnjak UNIDO-a, organizacije koja je nudila tehničku i savjetodavnu pomoć. Ciljevi njegove misije bili su procjena razaranja industrije (osobito kemijske) i infrastrukturnih sadržaja, utvrđivanje vrste i stupnja ratom uzrokovanog onečišćenja, te predlaganje načina saniranja. Valja napomenuti kako je građa upotunjena podacima prikupljenim do kraja 1994. godine, no budući da ni tada nisu postojali gotovo

nikakvi podaci o stradanjima na okupiranim područjima, autor je pretpostavio da će stanje u cjelini biti još teže nakon postizanja teritorijalnog integriteta.

U tematsko-sadržajnom pogledu knjiga se sastoji od osam poglavlja, unutar kojih je preglednost i lakoća snalaženja postignuta dodatnom podjelom na cjeline. Knjiga obiluje preciznim bročanim podacima, grafičkim i tabličnim prikazima i raznovrsnim geografskim kartama, te je pisana bez upadljivog emocionalnog angažmana. No, takav pristup radu nije spriječio autora da tekst učini živim i zanimljivim, ponekad i potresnim. Naime, gotovo da nema stranice bez anegdote s njegova obilaska zemlje, bez detalja iz svakodnevnog života korištenih za ilustraciju problema kojim se trenutno bavi, a dodatnu toplinu unosi pomalo neformalnim i ponekad kićenim izražavanjem. Takav se stil pisanja teže može zamijetiti kod autora šestog poglavlja, F. Gašparovića, V. Simončića i D. Subašića (Ministarstvo graditeljstva i zaštite okoliša), te autora sedmog poglavlja, B. Biondića, S. Štiglicéve (Geološki institut), S. Mike, K. Namjesnikove i L. Palinkuša (Rudarsko-geološko -naftni fakultet).

* * *

Već se u uvodnom poglavlju uočava obrazac prisutan u svim ostalim poglavljima; opis prijeratnog stanja i problema nastalog posrednim ili neposrednim ratnim djelovanjem, utvrđivanje dotad poduzetog (uglavnom nepoduzetog) na rješavanju situacije, te iznošenje prijedloga za što bolje istraživanje i saniranje problema. Autor sažeto iznosi podatke o prijeratnom i trenutnom stanju hrvatskog gospodarstva, povijesnom i suvremenom položaju Hrvatske u Europi, ratnim štetama i razaranjima, te opasnostima od ratom prouzrokovanih onečišćenja po zemlju i cijelu regiju. Savjetuje kako na zakono-

davnoj razini, a kako u praksi osigurati okolišu neškodljivu obnovu i razvoj.

Drugo je poglavlje posvećeno utjecajima razaranja pedesetak naj-oštećenijih postrojenja kemijske industrije u desetak najugroženijih gradova i područja. Richardson vrlo detaljno navodi vlastita zapažanja o šteti koju stanovništvu i okolišu zemlje i šire regije nanose uništeni pogoni i sustavi za pročišćavanje industrijskih i komunalnih otpadnih voda, te razorena ili spaljena skladišta i spremnici proizvoda kemijske i naftne industrije. Stanje je bilo dodatno pogoršano nedostatkom vode i električne energije, te okupacijom odlagališta otpada. Ukratko za svaki problem iznosi i kratkoročne, srednjoročne i dugoročne preporuke za sanaciju, obnovu i razvoj.

"Oporavak" je naslov trećega, vrlo optimistički intoniranog poglavlja. Čak se i trenutačno stanje okoliša ocjenjuje mnogo boljim od stanja nekih razvijenih zemalja ili zemalja Istočne Europe. Hrvatska ima dobre razvojne perspektive zbog bogatstva prirodnim resursima, tradicije u industrijskoj proizvodnji, stručnih kadrova, turizma (...), a i rat je razaranjem nekih besperspektivnih tvorničkih giganata stvorio preduvjete za suvremeno restrukturiranje gospodarstva. Vodeći računa o svim specifičnostima onečišćenih područja, autor iznosi prijedloge o nadzoru onečišćenja i sanaciji stanja, od problema s mineralnim uljima, do onih s teškim metalima. Prikazuje i cjelovitu dolarsku procjenu posrednih i neposrednih ratnih šteta i troškova razvojnih imperativa po gradovima i područjima Hrvatske.

Četvrto poglavlje, analiza glavnih gospodarskih grana zemlje i gospodarstva svake od jedanaest regionalnih članica Hrvatske gospodarske komore, odličan je uvod u poglavlje posvećeno mogućnostima zajedničkih poduzetničkih poduhvata i poticanju nove proizvodnje. Strani će

poduzetnici i agencije za pomoć morati izvršiti velika ulaganja zbog lošeg gospodarskog stanja, a autorovo je poslanstvo odredilo jedanaest načina ulaganja kako bi se što prije krenulo u obnovu. Navodi i investicije koje bi ulagateljima mogle biti vrlo isplative, od onih vezanih uz turizam, do obnove kemijske industrije i osuvremenjavanja odlagališta otpada.

Skupina djelatnika Ministarstva graditeljstva i zaštite okoliša iznosi podatke o neposrednoj ratnoj šteti i elementima po kojima se može odrediti posredna šteta, te o socijalnom, ekonomskom, demografskom i ekološkom stanju u državi. Smatraju da se obnovi okoliša neće moći pristupiti bez raznih oblika među-narodne pomoći, a s obzirom na ograničena sredstva i potrebu za neodložnom sanacijom nekih onečišćenja predlažu najprikladnije metode obrade opasnih tvari i utvrđivanje prioriteta sanacije primjenom metode procjene rizika. Važno je istaknuti kako autori smatraju da bi međunarodna zajednica zanemarivim ulaganjima u istraživanja novih metoda obnove u Hrvatskoj (zbog prisustva mnogih nepoznatih, "mutiranih" opasnih tvari) mogla višestruko profitirati kasnijom prodajom tih metoda na svjetskom tržištu.

Druga grupa koautora izvješćuje o istraživanju alarmantnog onečišćenja podzemnih voda i pedestak četvornih kilometara tla (uglavnom teškim metalima), nastalog krajem 1991. godine kada je JNA kod Oštarija namjerno izazvala eksploziju velike količine streljiva. Posljedice te katastrofe, jedne od najtežih uzrokovanih Domovinskim ratom, snosit će i daleko šira regija, a proces obnove bit će dugotrajan zbog vrlo nezgodnih geografskih i hidrogeoloških obilježja tog područja.

Posljednje poglavlje predstavlja autorovu viziju svijetle budućnosti Hrvatske, viziju temeljenu i na ranije spomenutim

predispozicijama, ali i već prisutnim pozitivnim trendovima. Međutim, Richardson jasno napominje i upozorava kako će međunarodna zajednica Hrvatskoj pomoći i integrirati je u evropske institucije jedino ukoliko se u obnovu i razvoj neodložno uvrsti i obnova i zaštita okoliša.

* * *

Premda osvrt na Richardsonov rad nije teško niti početi ni završiti argumentiranim pohvalama, svakako je u njegovu vrednovanju potrebna stanovita količina opreza. Valja prije svega imati na umu da je autor vlasnik tvrtke u Kaliforniji koja proizvodi mikrobiološke testove za analizu kemijskog onečišćenja vode i tla. Na mnogo je mjesta u knjizi preporučao i opravdavao upotrebu upravo svojih proizvoda za analizu raznovrsnih onečišćenja (*Microtox* i *Mutotox* testova), tako da bi se posredno knjiga mogla shvatiti i kao propagandni materijal namijenjen Vladi i inozemnim agencijama za pomoć. Naravno, sasvim je moguće da su ti testovi svekolikim okolnostima i najprimjereniji proizvodi, ali teško je zbog te činjenice ne dovesti u pitanje autorovu objektivnost pri analizama onečišćenja i preporukama najboljih načina sanacije. Također se čini kako autor upravo u svrhu propagande u cijelom radu iznosi tek malen broj blagih i obazrivih kritika na račun propusta vlasti. Primjerice, uzme li se u obzir kako pod ekološki najrazornije ratne katastrofe svrstava eksplozije skladišta streljiva, upravo je frapantno da ni riječ kritike ne upućuje Hrvatskoj vojsci nakon što vrlo šturo konstatira kako je i HV uništavao streljivo u hidrogeološki najosjetljivijem dijelu zemlje. Zamjetno je da često i izbor riječi koje koristi pri ocjenjivanju stanja i perspektiva graniči s dodvoravanjem. Sljedeći razlog za oprez nalazi se u činjenici da je autor bez prevelika predznanja o zemlji Hrvatsku

obišao u svega tri tjedna, a zatim u kratkom roku napisao izvještaj na kojem se temelji knjiga. Teško je stoga ne posumnjati u ispravnost nekih od zaključaka iznesenih na temelju podataka koje je sam skupio i uvida koje je stekao. Napokon, iz nepoznata razloga gotovo uopće ne spominje mine, što je velik propust uzme li se u obzir da u Hrvatskoj na svake tri osobe dolaze dvije mine, te da je po broju mina po četvornom kilometru teritorija Hrvatska druga naj-ugroženija zemlja svijeta. Mine, doduše, toliko ne ugrožavaju okoliš izravno, ali svakako priječe pristup brojnim zagađenim prostorima i objektima, onemogućujući time sanaciju, obnovu infrastrukture, korištenje resursa i tome slično.

Završiti, međutim, ovaj osvrt negativnim kritikama bila bi gruba pogreška. Riječ je o autentičnom djelu i jednom od rijetkih vezanih uz tu problematiku, ne samo u hrvatskim razmjerima. Stil je pisanja istovremeno i popularan i znanstven, tako da knjiga može biti zanimljiva široj publici i služiti kao izvor podataka za stručne i znanstvene radove. No, najkorisnija je

svakako zbog mogućnosti široke praktične primjene. Autor je, naime, uvijek uzimao u obzir trenutnu situaciju i probleme, pozitivne i negativne okolnosti koje su prisutne "ovdje i sada", predlažući na temelju toga razvojne i sanacijske strategije. Svako poglavlje vrvi savjetima kako se u vezi s dotičnim problemom ponašati, kako uštedjeti, kakve tehnologije koristiti, kakve zakone uvesti, kako reciklirati... Uz to, cijelo je peto poglavlje svojevrstan priručnik za strane ulagače i agencije za obnovu i razvoj, s jasno naglašenim i argumentiranim poticajima za ulaganja. Sam autor izražava nadu da će knjiga omogućiti svjetskoj zajednici da iznađe rješenja, a da sve nije ostalo na riječima, tj. slovima, dokazuje činjenica da je već sam Richardsonov izvještaj (predložak za knjigu) potaknuo UNIDO i neke druge svjetske agencije da planiraju i ostvare brojne oblike pomoći ratom razorenim okolišima Hrvatske.

Ivan Landripet

SUKOBLJENI IMIGRANTI

Brieden, Thomas (1996.) *Konfliktimport durch Immigration, Auswirkungen ethnischer Konflikte im Herkunftsland auf die Integrations- und Identitätsentwicklung von Immigranten in der Bundesrepublik Deutschland*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 293 str.

Rat na Balkanu i kurdski tragedija šokirali su njemačku javnost i iznenadile njemačke znanstvenike. No čini se da ih je još više šokirao i iznenadio prijenos odnosno uvoz konflikata koje su iznijele migrantske zajednice. Zato nije trebalo dugo čekati

na prvi ozbiljniji znanstveni rad o uvozu konflikata imigracijom čiji je manuskript bio napisan 1995. godine na osnovu istraživanja 1993. i 1994. godine. Već u prvom poglavlju autor napominje da ne postoji teorija srednjeg opsega koja bi

objasnila najvažnije aspekte društvenog života migrantskih grupa, a koja bi pri tome uključila i važan dio njihovih društvenih odnosa: veze s društvom i zemljom emigracije. Inter-etnički odnosi migrantskih manjina potpuno su zanemareni. Zato Brieden, uz teorije integracije, akulturacije, asimilacije migranata, zatim, uz teorije multikulturalnosti i multietničnosti, te uz teorije diskriminacije, disimilacije i reetniziranja stavlja i teoriju „uvoza konflikta“.

Ona se, prema autorovom mišljenju, može shvatiti kao nadopuna ili kao alternativa postojećim teorijama. Na prvi pogled, međutim, jasno je da je teorija „uvoza konflikta“ zapravo samo nadopuna teoriji integracije. Autor, naime, naglašava činjenicu da konflikti u zemljama emigracije mogu utjecati na nastajanje zapreka pri uključanju u društvo imigracije. Imigranti se (s) *vremenom* integriraju, akulturiraju i asimiliraju. Integracijski i asimilacijski procesi su, međutim, smješteni u *određenom vremenu*, što znači da specifični historijski uvjeti, situacije i događaji, a posebno uvjeti, situacije i događaji u zemlji i društvu emigracije, potiču ili sprečavaju proces uključivanja, tj. produciraju „integracijske konjunkturalne promjene“. U potvrdu ove teze autor naglašava da migracija iz jedne zemlje u drugu nije isto što i migracija iz jednog (nacionalnog) društva u drugo. Migranti napuštaju zemlju porijekla, ali ne potpuno i društvo porijekla. Oni „prenose“ dijelove društva porijekla i to ne samo u obliku „socijalizacijskog paketa“ (tj. sposobnosti da „obrade“ nove informacije i prihvate nove vrijednosti), nego i svojom putovnicom odnosno svojim članstvom u političkom sustavu društva porijekla.

O čemu ovisi prijenos konflikata, te kojeg intenziteta i oblika oni moraju biti da bi bili zapreka procesu integracije, autor

nije odgovorio. Polazi od pretpostavke da su dimenzije integracije povezane, prije svega, s pitanjem identifikacije i orijentacije migranata, pa shodno tome koncentrira mogućnosti i oblike etničkog identificiranja migranata. Svaki etnički sukob u zemlji emigracije tada bi logično morao utjecati na re-etniziranje migranata te na promjenu njihove orijentacije u primajućem društvu, odnosno na njihove integracijske namjere. Autor razrađuje nekoliko tipologija s obzirom na mogućnosti etničke, nacionalne, državno-nacionalne identifikacije članova multi-etničkih nacija-država te pokušava konstruirati tipologiju identifikacija migranata nakon izbjivanja sukoba u zemlji emigracije pri čemu posebno naglašava mogućnosti promjene, kako u intenzitetu tako i u smjeru etničkoga identificiranja. Konflikti u zemlji emigracije tako mogu pojačati spremnost na asimilaciju, ali i postojeći etnički identitet, odnosno utjecati na preuzimanje novih oblika identificiranja kao što je državno-nacionalno ili, uvjetno rečeno, republikansko. Prema autorovom mišljenju, uvoz latencije konflikata raste kada unutar barem jedne etničke migrantske grupe znatno poraste udio migranata koji se identificiraju samo etnički. Odnos identifikacije i akcije autor nije objasnio. Tako je ostalo nejasno kada će intenzivnije etničko identificiranje prijeći u konflikt, te koji se oblik konflikta može očekivati.

Brieden, međutim, ne zaboravlja područja u kojima se uvoz konflikata može očitovati. To su institucije zemalja emigranata poput konzulata, različitih predstavništava te udruženja, ali i njemačko školstvo (tj. nastava na materinjem jeziku). U posebnom poglavlju bavi se i posljedicama konflikata u zemlji odnosno zemljama porijekla na institucije i organizacije u zemlji imigracije koje su namijenjene pomoći strancima. Za osnovne pretpostavke koje su iznesene

ranije važnija su, međutim, poglavlja koja se bave utjecajem konflikata na dispozicije imigranata poput identifikacija, orijentacija i njihovih društvenih odnosa.

Najvažniji rezultati istraživanja pokazuju da konflikt u zemljama porijekla utječe na etničku re-identifikaciju na račun nacionalne de-identifikacije. Re-etnizirajuće tendencije su posebno izražene među migrantima prve generacije dok druga generacija, pogotovo srpskih i hrvatskih imigranata, pokazuje veću spremnost na asimilaciju nakon izbijanja konflikata u zemlji emigracije. Srbi, Hrvati i Kurdi navode najčešće „konflikt u zemlji porijekla“ kao subjektivni razlog za etničku re-identifikaciju. Imigranti prve generacije navode „socijalizaciju u zemlji porijekla“ te „preferiranje vlastite kulture i odbijanje njemačke kulture“ kao najvažnije razloge zbog kojih se ne mogu ili ne žele asimilirati. Srbi, Kurdi, Turci, ali ne i Hrvati, najčešće tvrde da je „njemačko diskriminiranje“ najvažnija prepreka pri pokušaju asimilacije. Srbi druge generacije „njemačko diskriminiranje“ osjećaju tek nakon početka rata u zemlji emigracije. Hrvati druge generacije nisu pronalazili razloge koji bi ih blokirali pri pokušaju asimilacije.

Subjektivna etnička re-identifikacija ima za posljedicu objektivnu etničku re-orijentaciju s obzirom na vrijednosti, norme i oblike ponašanja. Tako imigranti koji se jače etnički identificiraju lakše i češće preuzimaju shemu „prijatelj-neprijatelj“. Posebno oni Hrvati i Kurdi koji se jače etnički identificiraju vrlo negativno vrednuju Srbe odnosno Turke, negativnije nego: a) vlastitu etničku grupu i b) Nijemce. Jedan njihov dio ne može prihvatiti Srbe odnosno Turke kao susjede. Srbi i Hrvati koji se ne definiraju etnički, produciraju slabije „neprijateljske slike“ prema Nijemcima nego prema suprotnoj etničkoj grupi u konfliktu, dok Turci i Kurdi, koji se ne definiraju etnički,

pokazuju jednaku distancu prema Nijemcima kao i prema suprotnoj etničkoj grupi u konfliktu. Ispitani Nijemci simpatiziraju u konfliktu između Srba i Hrvata jednoznačno s Hrvatima, dok su prema tursko-kurdskom konfliktu indiferentni.

Konflikti u zemljama porijekla različito utječu na društvene odnose između pripadnika etničkih grupa u konfliktu. Dok su društveni odnosi Srba i Hrvata čvrsto etnički segmentirani, tursko-kurdski odnosi ovise o političkim stavovima pripadnika ovih etničkih grupa prema samom konfliktu. Tako se Turci „lijevih“ političkih nazora solidariziraju s „kurdskom oslobodi-laćkom borbom“ te imaju kurdske prijatelje, baš kao i „umjereni“ Kurdi koji se distanciraju od politike PKK te imaju turske prijatelje.

Prem autorovom mišljenju, empirijski rezultati pokazuju da se konflikti u zemljama porijekla jasno odražavaju na individualne dispozicije najvećeg dijela migrantske populacije s obzirom na njihovo identificiranje i orijentiranje. Pretpostavlja da etniziranje izazvano konfliktima u zemljama emigracije usporava ali ne i zaustavlja asimilaciju imigranata iz „zaraćenih etničkih grupa“.

Najvažniji dio kritike istraživanja mora se koncentrirati na pretpostavke o re-etniziranju imigranata i blokadi integracije. Autor niamе nije razjasnio odnos pojačanog etničkog identificiranja i uloge konflikta sa samim procesom integracije. Također nije jasno kako konflikt među *imigrantskim zajednicama* utječe na re-etniziranje imigranata te na zatvaranje većinske populacije. Premalo pažnje je posvećeno njemačkoj vanjskoj politici kao varijabli koja zasigurno utječe na identifikaciju i orijentaciju imigranata te na percepciju većinske populacije. Najbitnija zamjerka, međutim, može se postaviti u području razgraničenja determinanti. Nije

jasno kako diskriminacija u primajućem društvu utječe na percepciju konflikta te kako percepcija konflikta povratno utječe na uočavanje diskriminacije. Tako se, primjerice, može spomenuti slučaj mnogih Kurda druge generacije koji zbog primarnog odbijanja i diskriminacije od strane većinske populacije ponovo „otkrivaju“ diskriminaciju Kurda u Turskoj. Odnos percepcije diskriminacije u zemlji imigracije i sukoba u zemlji emigracije čini

se puno složeniji od ponuđenih objašnjenja. Unatoč tome, knjigu Thomasa Briedena treba preporučiti svima koje zanima prijenos konflikata u nove sredine, kao i svima koji se bave integracijom i socijalnim odnosima migranata i to ne samo zbog činjenice da je jedna od rijetkih knjiga koja tematizira prijenos konflikata imigracijom, nego i zato što se radi o vrijednom i temeljito postavljenom znanstvenom radu.

Saša Božić

LIJEPO LI JE SA VLAŠIĆA BOSNU GLEDAT'

Isaković, Zehrudin i Latić, Nedžad (1997.) *Rat u srednjoj Bosni - ratna sjećanja generala Alagića*. Zenica: Bemust)

Jedan od najpoznatijih ratnih zapovjednika Armije BiH, general Mehmed Alagić, ratni zapovjednik Operativne grupe Bosanska krajina, zapovjednik Trećeg, a potom i Sedmog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), pokretač je i sudionik brojnih ratnih operacija i dobar poznavatelj vojno-političkih zbivanja u bosanskom ratu. Stoga pojava knjige njegovih ratnih sjećanja opravdano izaziva pažnju. No, u vrijeme objavljivanja knjige u BiH 1997. godine, u Hrvatskoj za nju nije bilo previše medijskog interesa, iako je njen sadržaj i danas aktualan. Za hrvatsko čitateljstvo Alagićeva knjiga pruža novu perspektivu na hrvatsko - bošnjačke odnose tijekom rata, pogotovo što je riječ o prostoru srednje Bosne, a dobar dio knjige bavi se hrvatsko-bošnjačkim ratom.

Knjiga sjećanja generala Alagića svakako nije prvi uradak iz žanra ratne memoaristike. Bivši učenici klasičnih gimnazija još znaju naizust poglavlja iz

Galskih ratova Gaja Julija Cezara, koji se u školama učio kao obavezna lektira. Prostor bivše Jugoslavije obiluje djelima ratnih sjećanja, svakako zbog brojnih ratova, kao i zbog sklonosti ratnika ka veličanju njihovih djela, prenošenoj sa koljena na koljeno još iz razdoblja junačkih epskih narodnih pjesama. Ipak, kroz vrijeme je primjetan napredak unutar žanra. Dok su narodne pjesme veličale ratnike izjednačujući ih u rang s antičkim polubogovima, memoaristika je vremenom prerasla u manje emotivan i više faktografski nastrojen prozni pravac. Možda i zbog sve većeg užasa ratova, stvarnim strahotama su sve manje potrebni lirski dodaci. Našem čitateljstvu do sada su bili najpristupačniji materijali vezani za razdoblje Drugoga svjetskog rata, što nije neobično, s obzirom na brojnost aktera, zaraćenih strana, te neriješene konflikte od kojih su mnogi rješavani i u ovom ratu.

Rat u kojem se SFRJ raspala, po broju sudionika, dramatici, trajanju i posljedicama koje je proizveo postao je nesumnjivo najznačajniji društveni događaj druge polovice dvadesetoga stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije. Posredno to potvrđuje i veliki broj memoara razolikih sudionika, među kojima primat drže političari, najčešće umirovljeni ili bivši.

S obzirom na značaj koji su vojne snage imale u ratu, bilo je logično da se memoarima počnu oglašavati i ratni zapovjednici. Cinici bi rekli da nije bilo nimalo slučajno što je upravo najviši časnik po činu na bivšejugoslavenskim prostorima prvi objavio memoare. Riječ je o posljednjem zapovjedniku vojske bez države - Veljku Kadijeviću, koji je opisao razdoblje kada je bio na čelu JNA u vrijeme raspada Jugoslavije. Potom je uslijedilo još nekoliko knjiga bivših jugoslavenskih generala, a zatim i prvi hrvatski memoarski uradak, knjiga generala Janka Bobetka *Sve moje bitke*, vjerovatno najobimnija knjiga ratnih sjećanja. Osim Bobetka, te Špegeljevih ratnih memoara publiciranih u nastavcima u novinama, najviši hrvatski časnici uglavnom su se ustručavali od publiciranja svojih ratnih sjećanja.

U Armiji BiH osim generala Alagića, knjige su objavili generali Sefer Halilović, Fikret Muslimović, te nedavno i Hasan Efendić, prvi zapovjednik Teritorijalne obrane BiH. Svaka od tih knjiga je značajna za stvaranje cjelovitije slike o toku rata u BiH.

Alagićeva sjećanja su koncipirana kao veliki intervju u kojem autori razgovaraju s generalom, postavljajući pitanja i usmjerujući razgovor. U knjizi su opisani Alagićevo djetinjstvo, školovanje i služba u JNA, njegov izlazak iz te vojske, pristupanje Armiji BiH i djelovanje u njoj. Od prvih zadataka kao zapovjednika bataljona do zapovjednika korpusa, Alagić ima image ratnika, čovjeka sa prve crte i kao takav je u ratu prerastao u polumitsku

figuru. Alagić je sudjelovao u oslobađanju srednje Bosne od okupacije VRS, potom u sukobu sa HVO-om, da bi nakon potpisanog primirja i Washingtonskih sporazuma, započeo suradnju sa do jučer neprijateljskim HVO-om, odigrao ključnu ulogu u oslobađanju Kupresa, izveo jednu od najimpresivnijih taktičkih akcija sa stratejskim posljedicama, oslobađanje vrha Vlašića, te svoje ratno djelovanje okončao sudjelovanjem u borbama u jesen 1995. godine u bosanskoj Krajini, pri oslobađanju Sanskog Mosta i Ključa.

Alagićeva knjiga govori o načinu funkcioniranja Armije BiH, također su brojni događaji s kojima je hrvatska javnost upoznata primarno iz hrvatskih izvora, prezentirana iz drugoga ugla, neovisnog o dnevnim stavovima hrvatske politike, fokus knjige je na ratnim djelovanjima, koja su do sada učestalo gubljena iz vida kada je pisano o bosanskom ratu. Naime, medijska prezentacija se prečesto svodila na kombinaciju stradavanja civila, uništavanje gradova, etničko čišćenje i koncentracione logore s tim da su uzročnici tog zla nerijetko bili prezentirani prije kao elementarna nepogoda, nego kao organizirana agresija na BiH. Danas, poznavajući prirodu rata protiv BiH, kao i postupke i ciljeve agresora, možemo bez krzmanja zaključiti da su upravo ratna djelovanja ARBiH onemogućila agresora da ostvari svoje ciljeve i barem djelomično zaustavila genocid nad stanovništvom BiH. Pokazatelj toga je i podatak da je najviše civilnih žrtava u ratu zabilježeno 1992. Na početku rata, kada ustroj ARBiH još nije bio proveden, Armija RBiH je stajala na pozicijama obrane suvereniteta BiH od agresije i to je predstavljalo osnovu njenog djelovanja tijekom rata, iako opseg suvereniteta i poimanje sadržaja BiH nije bilo istovjetno ni kod pripadnika ARBiH svo vrijeme trajanja rata.

Način funkcioniranja ARBiH, njeno ustrojavanje i funkcioniranje predstavljaju

relativnu nepoznanicu, koja je djelomično posljedica i medijske prezentacije. Image mudžahedina i vječna potraga medija za herojima skrenuli su pažnju s pitanja načina funkcioniranja Armije RBiH kao organizacije, pogotovo u ratnim uvjetima. Opet, pored svih prepreka, u uvjetima potpune i višestruke opkoljenosti, od opsade gradova, preko prekida komunikacija, do embarga, ratnih profitera i pljačkaša, Armija RBiH se uspjela formirati u efikasnu vojnu silu koja je pod oružjem tijekom rata imala oko 120 000 vojnika, s brojnom rezervom, koje je uspjela organizirati i održavati u ratnim uvjetima. Kroz *Rat u srednjoj Bosni*, uz Alagićevo napredovanje, pratimo i razvoj ARBiH od nepovezanih postrojbi i zasebnih skupina do profesionalno organizirane i vođene vojske u ratu.

Teme koje su pokrivena u knjizi su djelovanja Trećeg korpusa ARBiH na fronti protiv VRS i HVO-a oko Travnika, Viteza, Gornjeg Vakufa, Vareša i drugih mjesta u srednjoj Bosni. Potom osnivanje Sedmog korpusa ARBiH, prve zajedničke operacije sa HVO-om oko oslobađanja Kupresa, zatim kruna ratnog djelovanja Sedmog korpusa - oslobađanje najvišeg vrha Vlašića, te završne ratne operacije vezane uz oslobađanje Bosanske krajine.

Nakon kraćeg uvoda u kojem opisuje svoje djetinjstvo, školovanje, karijeru i napuštanje JNA, Alagić govori o prvim danima rata, kada je vladala velika konfuzija i kada se nije uspio uključiti u redove Patriotske lige zbog velikog nepovjerenja koje je vladalo prema časnicima iz bivše JNA. Alagić se relativno kasno, početkom 1993. godine, uključuje u redove ARBiH u Treći korpus, s prvim zadatkom da uvojniči jednu postrojbu, gdje se na licu mjesta susreo s animozitetom koji je vladao prema bivšim JNA časnicima. Nakon uspješno obavljene zadaće, Alagić napreduje, penjući se prilično strelovito prema najvišim zapo-

vjednim funkcijama. Uz operativne zadaće u borbi protiv neprijatelja, Alagić iznosi i niz autentičnih svjedočenja o civilno-vojnim odnosima tijekom rata. Tako navodi probleme s kojima se susretao prilikom ustroja postrojbi zbog uskraćivanja suradnje lokalnih vlasti, probleme naoružavanja vojske, od nemogućnosti osiguravanja logistike zbog problema s embargom i blokadama HVO-a, do pristupanja akcijama prikupljanja osobnog naoružanja koje je bilo razasuto među civilnim stanovništvom u pozadini, dok su čitave postrojbe bile nenaoružane. Koliki su problemi bili govori i podatak da prilikom povezivanja postrojbi maglajske Operativne grupe Sedam Jug sa Trećim korpusom, zapovjedništvo OG 7-Jug nije htjelo da uđe u sastav korpusa, jer je on imao reputaciju mudžahedinske postrojbe.

Za hrvatsko čitateljstvo zanimljivi su navodi o početku sukoba sa HVO-om u srednjoj Bosni. Alagić iznosi da je HVO dugo vremena prije izbijanja međusobnog sukoba odbijao da se angažira u borbi protiv VRS, da je između HVO-a i VRS-a postojao dogovor o liniji razgraničenja, što je saznao iz obavještajnih presretanja razgovora zapovjednika HVO-a srednje Bosne Tihomira Blaškića sa četničkim snagama, o angažiranju trinaest brigada Hrvatske vojske na pravcu prema Gornjem Vakufu, što mu je potvrdio i Ante Roso, kao i o borbama oko Viteza, konvoju *Bijeli put* i prestanku sukoba s HVO-om. Interesantni su Alagićevi navodi vezani za oslobađanje Kupresa u kojima izriče da je ARBiH "odradila" posao oko oslobađanja Kupresa, u koji je HVO ušao samo zahvaljujući prethodnom političkom dogovoru. Alagićevi pogledi na hrvatsku ulogu u ratu u BiH svakako se razlikuju od proklamirane hrvatske pozicije, stoga su interesantne kao drukčije gledište i pokazatelj da mnoge stvari oko stvarnog

hrvatskog angažmana u ratu u BiH nisu još razjašnjene.

Fokus knjige se potom okreće prema Vlašiću, gdje su Alagićeve postrojbe uspjele osloboditi najviši vrh te planine, Opaljenik, čime su ujedno zauzeli i najvišu nadmorsku točku do Save na tom pravcu. *Domet 1 - 95*, kako glasi naziv operacije oslobađanja Vlašića je uistinu impresivan poduhvat, zbog vješte taktičke zamisli, kao i zbog detaljnih i kvalitetnih priprema za komplicirani zahvat izvođenja boja u brdsko-planinskim uvjetima. Tom operacijom Alagić je potvrdio važnost iznenađenja, izvršivši napad iz neočekivanog pravca, u nepo-voljnim, snježnim vremenskim uvjetima, koji su, pak, pružali zaštitu od položenih minskih polja.

Nakon Vlašića, Alagić opisuje kako je nastala zamisao deblokade Sarajeva, kako je ta operacija propala i koje su, prema njegovom mišljenju, pogreške koje su dovele do toga, te završava s raščlambom prodora u Bosansku krajinu, odvijanje kojeg je također opisano u knjizi, da bi kraj rata dočekao u borbama za Ključ. Tu je opisano odvijanje zajedničkih operacija HV, HVO i ARBiH u Bosanskoj krajini koje je često bilo ispresijecano raznim podmetanjima. Tako Alagić navodi da je cilj HVO-a bio da spriječi spajanje Petog i Sedmog korpusa ARBiH, dok se HV pokušavao spojiti sa HVO-om iz srednje Bosne, umjesto da sve snage angažiraju na frontu prema VRS. Alagić nije blagonaklon ni prema svojim pretpostavljenima prilikom izvođenja operacija prodora u Bosansku krajinu, navodeći da nisu blagovremeno dostavljali podatke o pripremi operacije, uslijed čega je došlo do kašnjenja na terenu i velikih gubitaka u vremenu.

Po okončanju rata, Alagić se demobilizira, Sedmi korpus se raspušta i on prelazi na funkciju načelnika općine Sanski Most i u civilni život. Nažalost ostalo je nerazjašnjeno kako se ARBiH skoro

olako rastala od jednog od svojih kvalitetnijih časnika, kao da je riječ o otpisu inventara. No, to će očito postati predmet interesa neke druge knjige.

Kao dodatak knjizi, prezentirano je više službenih dokumenata, prvenstveno naredba za napad na Vlašić, a za izrazitu pohvalu je objavljivanje dijela operativnog dnevnika 7. korpusa ARBiH iz razdoblja završnih operacija na Vlašiću. Taj dnevnik je autentično svjedočanstvo funkcioniranja velike borbene formacije u njenom djelovanju, sa svim pomacima, poteš-koćama i rezultatima, izraženim šturim i suhim vojničkim riječnikom, ispod kojeg su skrivene brojne male drame i konačna radost zbog pobjede u operaciji.

Alagić je kao ratni zapovjednik sudjelovao u borbama na najznačajnijim frontovima u ratu u BiH. Stoga je knjiga njegovih sjećanja značajna za svakog tko proučava Bosanski rat. Nažalost, knjiga je vrlo fragmentarna i, sigurno previše štura, jer Alagićeve izjave o različitim temama nalikuju na pogled kroz tek malo odškrinuta vrata u prostorije pune svakojakih zanimljivosti koje se mogu samo nazrijeti. Brojni pikantni detalji privlače pažnju čitatelja, nude nove interpretacije i otvaraju brojna pitanja na koje ipak nećemo naći odgovor u knjizi. Osim toga, Alagićeva knjiga je koncipirana jednostavno za čitatelja koji je dobro upoznat sa događajima u Bosanskom ratu, dok će neupućeni imati puno poteškoća da shvati cjelokupni kontekst zbivanja.

Ovakvi detalji ipak idu u primjedbe urednicima knjige. Zehrudin Isaković i Nedžad Latić su poznati novinari u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru, i sami su izvještavali s bosanskog ratišta, kao što su pokrivali i brojne političke i državne događaje koji su se odvijali tijekom rata. Poznaju tematiku i šteta je da to nisu iskoristili do kraja.

Stoga više iznenađuje njihov pristup knjizi koju su mogli i bolje opremiti dodatnim informacijama o ratnom putu postrojbi kojima je Alagić zapovijedao, kronologijom događaja ili nekim sličnim popratnim materijalom. U krajnjoj liniji, barem zemljopisnom kartom srednje Bosne. Ta se površnost manifestira na samom početku knjige: na prvoj stranici naslovljena je s *Ratna sjećanja generala Alagića*, na drugoj, kao *Ratni memoari Mehmeda Alagića*, dok je stranicu kasnije imenovana *Ratna sjećanja Mehmeda Alagića*. Već na prvoj stranici teksta nalazimo podatak da je Alagić primljen na vojnu akademiju 18.10.1966. koju je, prema knjizi, završio 22.10.1980. dakle, nakon četrnaest godina školovanja. S obzirom da su kriteriji školovanja na vojnim akademijama JNA ipak bili formalno strogi,

pohađati akademiju toliko godina bilo bi nemoguće. Alagić malo kasnije navodi da je bio u posebno odabranoj grupi časnika koja je imala zadaću testirati tada nove sovjetske tenkove T-72 za potrebe JNA. Svakome je jasno da vodstvo JNA u tenkovske postrojbe i takve timove nije biralo ponavljače i najlošije pitomce Akademije, kakav ispada Alagić zbog jednog tipfelera. Preko toga bi se moglo preći da knjiga nije puna brojki i faktografskih detalja. Samim time u pitanje se dovodi i točnost drugih podataka, što predstavlja štetu koja se mogla ukloniti jednostavno, provođenjem završne korekture.

Tarik Kulenović

DRUMOWI ĆE POŽELJETI TURAKA...

Mažuran, Ive (1998.) *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden marketing, 368 str.

Prošlogodišnja knjiga Ive Mažurana, profesora na Hrvatskim studijama u Zagrebu i povjesničara Slavonije, nikako ne smije ostati bez adekvatnog komentara kako bi se osvijetlili neki problemi s kojima se susreće hrvatska historiografija koja proučava rani novi vijek na našim prostorima, a posebno "turske" ratove od 15. do 18. stoljeća.

Riječ je o ambicioznoj, opsežnoj monografiji popraćenoj ilustracijama (svojim koloritom i tematikom neprikladnim za ozbiljan znanstveni rad), čija je svrha upoznati znanstvenu i zainteresiranu širu javnost o stoljetnom, prema sudu historiografije, više nego katastrofalnom razdoblju tijekom osmanske invazije. Sam autor kaže: "Ova je knjiga nastala na tragu

... želje da se nešto više kaže o najtragičnijem razdoblju hrvatske povijesti."

Nije naodmet napomenuti da bi proučavanjem ovog razdoblja trebalo načeti sljedeća kontroverzna pitanja: utjecaj Istoka i Balkana na Hrvate (jezik, kultura); Bosna i Hercegovina i njezino muslimansko stanovništvo; doseljavanje predaka Srba iz Hrvatske; negdašnje i sadašnje granice Hrvatske; prisutnost muslimana i njihove civilizacije na ovom prostoru, zatim njihov potpuni nestanak; omjer udjela u troško-vima obrane hrvatskoga i slavonskoga plemstva i puka; unutrašnje-austrijske pokrajine; vjerska (ne)tolerancija osmanskih vlasti itd.

Ali Mažuranovoj knjizi nije, nažalost, uspjelo obraditi gotovo ništa od tih

problema. Autor se u velikoj mjeri posvetio iznošenju rezultata dosadašnje historiografije u rekonstrukciji kronologije vojnih sukoba Osmanlija i vladajućeg plemstva Hrvatske i Slavonije, oslanjajući se gotovo isključivo na izvore zapadne kršćanske provinijencije: na kronike, autobiografske bilješke, dnevnike diplomata i slično, te na obilnu građu arhiva s područja Habsburške Monarhije. Rijetki osmanski izvori za vojni dio odnosa Hrvata i Osmanlija, zastupljeni su u Mažurana kroničarima, uglavnom onima čija su djela prepričana u *Geschichte des Osmanischen Reiches* Josepha von Hammera. Korištenje objavljene osmanske arhivske građe je minimalno.

Naime, Mažuran je ovom prijelomnom, ali prilično neistraženom razdoblju pristupio služeći se obrascem tradicionalne historiografske škole iz 19. stoljeća, koja se zanimala za vojnu i političku stranu povijesti bez proučavanja socijalnih i kulturnih struktura, ne prevladavajući pritom posve ni romantičarske nacionalne motive hrvatskih povjesničara druge polovice prošloga stoljeća. Tako u stanovnicima Slavonije i Hrvatske kasnog srednjeg vijeka, poput Vjekoslava Klaića ili Ferde Šišića, već vidi izgrađenu naciju, dok pišući o razdoblju ratova s Osmanskim Carstvom gotovo u potpunosti gubi iz vida prostore Hrvatske i Slavonije izvan Habsburške Monarhije gdje također žive pretci današnjih Hrvata. Nema puno govora o dalmatinskim gradovima vjerovatno zbog njihove podložnosti Veneciji i prema tome odsutnosti "hrvatske politike" koja je "svojstvena" isključivo Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Također ne saznajemo gotovo ništa o Dubrovniku koji u doba osmanske prevlasti, u njegovu zaleđu, vodi samostalnu politiku pod vrhovništvom Carigrada. Velika područja današnje Republike Hrvatske, koja su se nalazila pod osmanskom upravom, područja na kojemu se domaće i doseljeno

kršćansko stanovništvo nalazilo u stalnom dodiru s osmanskim jezikom, upravom, vojskom, službenom religijom - islamom, predstavljeni su minimalno u sklopu poglavlja "Serhat" i "Dijelovi Hrvatske u sastavu Osmanskog Carstva". Ovdje je težište stavljeno na povijest administrativne podjele tih područja unutar Osmanskoga Carstva, kao i na vojnu organizaciju. Čini se, ipak, da Mažuran previše naglašava Slavoniju, dok zapostavlja izuzetno važna područja Like i zaleđa dalmatinskih gradova. Autor nije opsežnije pisao ni o Vojnoj krajini, inače jednoj od najvažnijih posljedica osmanske invazije.

Posebno je pitanje kako se autor uopće upustio u pisanje djela koje bi objektivno govorilo o odnosima ili samo sukobima s Osmanlijama, bez osmanističke znanstvene naobrazbe ili barem sveobuhvatnog korištenja rezultata koje je dosadašnja historiografija turkološkog usmjerenja postigla. U Literaturi nije navedeno (a kamoli korišteno u knjizi) nekoliko ključnih radova iz toga područja. Prvenstveno nije korištena (ni navedena) knjiga osmanista, povjesničara, Nenada Močanina, *Požega i Požeština u sklopu osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*, prvoj monografiji nekoga hrvatskog osmanista uopće, pretežno utemeljenoj na istraživanjima u istanbulskom *Bağbakanlık Arşivi* i isključivo posvećenoj teritoriju današnje Republike Hrvatske. Nema ni radova osmanista Fazilete Hafizović i Adema Handžića o nekim aspektima osmanske uprave i civilizacije u Slavoniji uopće, kao što je organizacija krajišta, gradova i vjerskih zaklada - vakufa (neki od tih radova objavljeni su čak i u Zagrebu). Posebno začuđuje da se Mažuran nije koristio djelom Karla Jurišića *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine* kojeg je autor, premda nije osmanist, dijelom sastavio i na osnovu osmanskih dokumenata u posjedu arhiva

franjevačkih samostana biokovsko-neretvanskog područja (doku-mente je preveo poznati bosansko-hercegovački orijentalist Hazim Šabano-vić), dok djelo Josipa Buturca *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja* Mažuran koristi premda je ovo zasnovano na izvorima isključivo kršćanske provenijencije.

U vrednovanju razdoblja osmanske prisutnosti Mažuran se ne udaljava od generalnog tona dosadašnje hrvatske i jugoslavenske historiografije. Hrvati, kojima "svojestveno njihovom povijesnom biću, jedino nije manjkalo hrabrosti i odlučnosti" (str. 9.) suprotstavljaju se sami turskom "plimnom valu" (str. 14.). Riječ je o "najtragičnijem razdoblju hrvatske povijesti" (str. 12.), vremenu kada je "Hrvatska bila raskomadana i duhovno razjedinjena" i "gubila svoj povijesni prostor" (str. 311.). Takvi uopćeni i jednostrani stavovi o razdoblju osmanskih ratova i vlasti doživjeli su u posljednje vrijeme kritiku Nenada Moačanina (v., "Slavonija i Baranja pod turskom vlašću", D. Čalić i D. Berber, *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*) i Zlatka Posavca (v., "Povijest manipulirana umjetnošću", *Republika Hrvatska*, god. XLIV, br.183-184).

Autor je ponekad svoje pisanje sveo na prepričavanje i najbanalnijih primjedbi

kroničara kršćanskog otpora osmanskoj invaziji (i to bez znakova navodnika ili bilo kakve ograde kojom bi se sačuvala znanstvena objektivnost). Tako Turci nadiru preko beogradskog jarka "kao skakavci" (str. 30.), Vladislav, ugarski vladar je "mlad i poletan" (str.31.), dok Mehmed Sokolović napada kao "razjarena zvijer" (str. 137.). Mažuran se još uvijek zadržava u vodama koje su ponekad na rubu suvremene historijske znanosti jer pokretače povijesti, jedino važne za proučavanje, vidi u velikim ličnostima i njihovim osobinama, dok od željene "cjelo-vitosti hrvatske povijesti prema načelima kauzaliteta" (str.12.) nema mnogo u ovom djelu.

Ipak, knjiga *Hrvati i Osmansko carstvo* vrijedan je prilog hrvatskoj historiografiji koja dosada nije imala monografiju koja bi pokušala skupiti poznata saznanja o osmansko-hrvatskim ratovima, makar i kao koristan podsjetnik na slijed bitaka i ratova, uz nezaobilaznu riznicu djela velikana kao što su Nikola Šubić Zrinski, "sjedobradi starac, knez Bernardin Frankopan" (str. 9.) ili ban Toma Bakač Erdödy.

Dino Mujadžević

RAT I SJEĆANJA

Županov, Josip (1998.) *Zaboravljeni rat: Sociologija jednog sjećanja*. Zagreb: Irida

Djela doajena hrvatske sociologije akademika Josipa Županova već su decenijama izvor najrelevantnijih sociologijskih uvida u društvenu zbilju tako da možemo reći da je Županov već stekao

status klasika u hrvatskoj sociologiji. Najvažnije značajke njegovih ranijih knjiga *Marginalije o društvenoj krizi* (1983.), *Samoupravljanje i društvena moć* (1984.), *Sociologija i samoupravljanje* (1987.) bile

su, sumarno gledano, kombinacija odmjerjenog i kritičnog povjerenja u podatke empirijskih istraživanja, korištenje teorijskih zasada, pažljivo odabranih između onog najboljeg što se u tom času moglo preuzeti iz svjetske sociologijske produkcije, te neobična prodornost vlastitog mišljenja koje je gradilo nove modele i obrasce razumijevanja društvene zbilje, heuristički iznimno plodne i poticajne.

Kada danas u rukama držimo najnoviju knjigu profesora Županova *Zaboravljeni rat: sociologija jednog sjećanja*, na njenim stranicama prepoznamo autorovu poslovičnu originalnost i intelektualnu dosljednost. Kao i u ranijim svojim djelima, Županov i ovdje ne odustaje od toga da se uhvati u koštac s najvećim, za razumijevanje najtežim te za društvo najdalekosežnijim i to opet na svoj neponovljiv način. Knjiga se - da pojednostavimo određenje njene "teme" - bavi evociranjem autorovih uspomena na njegovu ratnu službu u 26. diviziji NOV za vrijeme Drugoga svjetskog rata, pokrivajući razmjerno kratko razdoblje koje se svodi na 1944. godinu. Kao nesvršeni gimnazist, Županov odlazi u partizane te kao i mnogi drugi prolazi kroz sve dogodovštine, moralne kušnje i nedoumice tog angažmana. Pedeset godina kasnije piše o tome knjigu koja se sastoji od dvadesetak kraćih poglavlja u kojima na neobično živ, punokrvni literarni način, s mnoštvom dobro okarakteriziranih likova, sočnih i živih dijaloga, realističkih opisa situacija, dočarava partizanski život u bazi na Visu te na nekoliko vojnih pohoda na obližnje otoke i na kopnu. Uz te vinjete koje plijene pozornost, autor dodaje tumačenja tih situacija koje prepoznaje kao sociologijski relevantne te ih objašnjava pomoću svoje intelektualne prtljage koju je stekao kasnije, kao dugogodišnji profesor sociologije i istraživač. Obični borci, partizanski

komesari i njihove ljubavnice, ekscentrični britanski časnici, borci koji dinamičnom strastveno love ribu, talijanski vojnici i četničke žene koje brane položaje koje su njihovi muževi napustili, dolaze nam ovdje iz prošlosti protumačeni autorovim enciklopedijskim poznavanjem sociologijske teorije i oprimjeruju postavke Mertona, Stouffera, Vere St. Ehrlich, Kaplana, Dinka Tomašića i drugih s kojima se autor upoznao godinama nakon što su se dogodili događaji koje opisuje.

Moglo bi se kazati da takav postupak izgleda kao primjer vjerojatno najgoreg mogućeg autorskog postupka koji se najpogodnije naziva "naknadnom pameti". Vrlo često, osobito u memoaristici, sudionici događaja skloni su izvorne situacije reinterpreterati u svjetlu kasnijih spoznaja ili kasnijih potreba, pa se onda razumijevanje činjenica prilagođava tim novim okolnostima. Rezultat je obično jadan: činjenice postaju iskrivljene, a kako se obično radi o općepoznatim stvarima i iskustvima koje dijele mnogi ljudi, konačna žrtva je autor koji ispada neuvjerljiv, nepouzdan pa i smiješan. Osobito je to slučaj kad određeni događaji u međuvremenu postanu legende i mitovi, pa se obična iskustva sa sitnicama svakodnevnog života moraju i sama pretvoriti u veličanstvene geste i herojske čine, pri čemu njihova životna motivika poputno nestaje i ustupa mjesto falsifikatima u kojima pokretači običnih događaja postaju velike svjetsko-povijesne silnice. Rezultat je mistifikacija.

Međutim, Županov, zahvaljujući svojoj metodi i svojoj autorskoj, a reklo bi se i znanstvenoj i životnoj nesklonosti uobičajenim klišeima, postiže posve suprotan efekt. 26. divizija i njeno ljudstvo ovdje su suočeni s najobičnijim životnim izazovima i elementarnim ljudskim izborima. Vrijeme u kojem se "radnja" odvija nije vrijeme mita, nego realno

vrijeme, oprisućeno za čitatelje bezbrojem literarnih pojedinosti i iznimnih detalja, a ona "naknadna pamet", navođenja sociologijskih i drugih teorija, čitatelja samo još dublje uvode u običnost i svakodnevnost tih događaja i situacija. Županov je naime, i prije nego je to uopće mogao znati, primijenio promatranje sa sudjelovanjem, tako da možemo kazati da je njegova kasnija odluka da profesionalno bude sociolog donijeta temeljem prirodne sklonosti. Kad je u ljeto 1943. godine trebao formirati aktiv SKOJ-a na Šolti, mladi se Županov poslužio svojim iskustvima gojenca biskupskog sjemeništa u Splitu te je omladinsku partijsku organizaciju ustrojio prema funkcijama koje je upoznao u internatu - od stroge discipline, preko institucije "bratske opomene", u skojevskoj inačici "drugarske kritike", do obnove uloge duhovnika iz sjemeništa, odnosno predstavnika Komunističke partije na sastancima SKOJ-a, kao izvanjskog autoriteta i određenog korektiva strogoj hijerarhiji i stezi. Mladi je skojevski vođa intuitivno primijenio postavke orga-nizacijske teorije ne libeći se da u prvi plan stavi pozitivitet i podredi ga ideologijskim principima koji bi, jasno, nalogali da se o ovakvim "prijenosima" barem šuti.

Ovaj primjer pokazuje da je jedan od temeljnih motiva ove knjige ljuštenje legende o partizanskoj borbi. Autorova je iznimna prednost u odabiru medija kroz koje će naknadno rastumačiti događaje; za razliku od bezbrojnih memoarista i povjesnika NOB-a koji su decenijama objavljivali idealizirane i apologetske prikaze nastojeći prošlost prilagoditi ideologiji, Županov već pomalo zaboravljenu prošlost analizira primjenjujući znanost. Time mu uspijeva da mitologiju rastvori u sastojine koje predstavljaju obični život, ali reorganizirane tako da o njima steknemo nova znanja i novo razumijevanje. Treba reći da

u literarnom pogledu knjiga ne zaostaje za onim uvijek ironičnim i humorističkim prikazima vojničkog života - Škvorecki tu prvi pada na pamet - u kojima se uzvišenost vojne ili partijske organizacije i njihovih ciljeva odmjerava prema običnim ljudskim potrebama i navikama što predstavlja bit komičnog kojeg sve teorije definiraju kao preobrat uzvišenog u banalno. Jedan od najveselijih primjera knjige u tom smislu je scena kad je, usred partijskog sastanka na kojem je drug D. G., u skladu s uobičajenim ritualom, opširno zavezao u priču o političkoj situaciji, zazvonila "zdravo-marija" koja na otoku označava vrijeme za večeru koja se, u skladu s lokalnim običajima, ne propušta. Seljaci su se uznemirili a samo se autorov stric, kao najstariji u selu, usudio reći: "Ajmo mi, ljudi, na kupus", potakavši drugu D. G. da se na strica okomi i nazove ga petokolonašem, što je u to vrijeme bila vrlo ozbiljna optužba. Županov ovdje, razviđajući da se radi o sukobu modernosti utjelovljene u partijskom sastanku i tradicionalnog načina života kao što je uzimanje obroka na znak crkvenog zvona, majstorski postiže sjajan komični efekt, ne propuštajući pri tome uočiti sociologijsku potku cijelog događaja u razlikama socio-kulturne matrice.

Kao *sociologija jednog sjećanja*, Županovljeva knjiga neodoljivo podsjeća na platoničku teoriju anamneze, naime nauk da su ideje zapravo već oduvijek u duši koja ih ne stvara nego ih se sjeća. U dijalogu *Menon* Sokrat tako uspijeva pomoći robu da sam dođe do zaključka o jednom matematičkom problemu o kojem rob inače ništa ne zna. Spoznaja je utoliko proces kojim se stvari prepoznaju i u kojem nesvjesni uvidi postaju jasni. Ne ulazeći ni u pojedinosti ni u konsekvencije ove teorije, recenzentu je pri čitanju ove knjige najživlji bio dojam da autor, a s njim i čitatelj, na neki način već oduvijek poznaje ono o čemu se ovdje govori, samo što to knjiga

pokazuje jasno, razgovijetno, utemeljeno i do kraja izvedeno te oslonjeno na "svijet ideja", naime znan-stvenih teorija. Tu se vidi kako Županovljeva knjiga ni u kojem slučaju ne ulazi u krug djela "naknadne pameti", nego, naprotiv, uvijek prisutnog uma koji je, i u neznanju i u kasnijim umno prepoznatim stvarima, uvijek jedan te isti. U tome je sadržana i autorova dijakronijska dosljednost ali i moralna i znanstvena vertikala koja knjigu čini uvjerljivom.

Sigurno je da autor ranije ovakvu knjigu ne bi mogao objaviti, dijelom možda i zbog vlastitih skrupula, o kojima i sam govori, ali znatno više i zbog toga što vrijeme nije bilo sazrelo za demitologizacije. Raspršivanje komunističke paradigme, pri čemu je NOB bio jedan od stupova ukupne mitologije, omogućilo je da se ova knjiga objavi te da se o legendi, bez da je se linearno dovodi u pitanje i obezvrjeđuje sa stajališta druge legende ili antilegende, progovori sabrano i objektivno, onako kako ti događaji, situacije i ljudi onog vremena i zaslužuju. Paradoks je - i ujedno jedan od pokazatelja stanja - da je objavljivanje dijelova ove knjige upriličeno u broju časopisa *Polemos* koji je i sam u siječnju 1999. godine bio zabranjen, zbog jedne druge demitologizacije, naime

pokušaja da se smireno, objektivno i bez samozavaravanja progovori o nekim aspektima netom minulog, Domovinskog rata u kojem je sudjelovala mlađa generacija. To pokazuje da je mitopojetički poriv u čovjeku snažan, snažniji vjerojatno nego što smo skloni vjerovati i misliti i kako je Županov u pravu i kad u završnim poglavljima, osobito u "Epilogu 1997.", svoju današnju poziciju opisuje s mnogo dvojbi, skrupula i agnosticizma prema svijetu promjenjivih vrednota u kojem živimo.

Županovljeva knjiga prvi je punokrvni sociologijski uvid u NOB koji se ne zadržava samo na statističkim pokazateljima za potkrjepu određenih apstraktnih karakterizacija tog povijesnog događaja i razdoblja, nego sa svim teorijskim i istraživačkim iskustvom jednog iznimnog sociologa nastoji rekonstruirati jedan sada već namjerno zaboravljeni svijet. U kasnoj pojavi ove knjige vidi se koliko smo vremena izgubili mučeći se oko prepreka koje su se jednog dana gotovo same od sebe raspale. Možda je to najbolja pouka ove knjige i njen sociologijsko-odgojni poticaj.

Ozren Žunec

ISTINE I DRUGE LAŽI

Mattijs van de Port, *Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild. Civilisation and its Discontents in a Serbian Town*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1998., 266 str.

Srbi, Cigani i rat ključne su riječi knjige *Cigani, ratovi i drugi primjeri divljega. Nelagoda u kulturi u jednom srpskom gradu*. "Istine i druge laži" naslov su kratkog poglavlja knjige koje se sastoji od

citata Lorda Owena, Aleksandra Tišme i Miroslava Antića, Miroslava Ilića i Harisa Džinovića, Slavenke Drakulić i Duška Dodera, Marka Thompsona i Mishe Glenjija, te jedne srpske poslovice – sa

zajedničkom temom laži. Bakanalije, Brueghel i Balkan pojmovi su pak s kojima se čitatelj suočava u uvodnom opisu autorove oproštajne večeri u krčmi "Na kraju sveta" negdje u vojvođanskoj ravnici, a čiji evokativni potencijal ostaje neposustalim zamašnjakom opisa, analize i interpretacija sve do posljednje stranice.

Radi se o disertaciji amsterdamskog antropologa Mattijisa van de Porta nastaloj na temelju terenskog istraživanja u Novome Sadu od ožujka 1991. do ožujka 1992., a čije je nizozemsko izdanje nagrađeno prestižnom akademskom nagradom zadužbine *Premium Erasmianum*. Doista, knjiga znanstveno uvjerljivo objašnjava pretpostavke i posljedice ponašanja u *kafani* promatrajući ih kroz prizmu značenja pripisivanih *Ciganima*. Njezin etnografski aspekt – neupitnim literarnim darom ispričane trenutke autorova "proma-tranja sa sudjelovanjem" – valja istaknuti kao izuzetno uspio primjer polivokalnog antropološkog teksta. Istraživačeva osobna iskustva i čuđenja u ovoj su knjizi naime ravnopravni s iskazima njegovih brojnih sugovornika. Čitamo odlomke Tišme i Kiša koji potvrđuju ili se suprotstavljaju tim iskazima, ali i analizu Conradova *Srca tame* koju antropolog Michael Taussig sučeljava (malobrojnim) akademskim tekstovima o strasti i ludilu koji surovi i odbojni stvarnost u pravilu prevode u pitome kategorije znanstvenog teksta, "sređujući je" i tako "brišući" problem (Taussig koristi teško prevodivu formulaciju "to explain away", str. 26).

U ovoj su knjizi autori načini "zahvaćanja u empirijsko" transparentni i u tekstu neprestano propitivani: ostavljena je mogućnost i drugačijih interpretacija. Napokon knjiga je vrijedna pomnog čitanja u okviru rasprave o fikcionalnosti i eksperimentalnim mogućnostima etnografskog pisma. Inovativan znanstveni rad

koji zacijelo može biti atraktivan i široj, a ne samo stručnoj publici.

Autor temu knjige određuje kao otkrivanje značenja vojvođanskih *kafana* (čardli) za njihove novosadske posjetitelje koji, oslobođeni uživo izvođenom ciganskom glazbom, namjerno "gube kontrolu" i prekoračuju građanskom kulturom zadane granice poželjnog, "kulturnog" ponašanja, izražavajući "flagrantni prezir spram razumnosti" (str. 18). Iako tek spomenut u jednoj bilješci (na str. 228), pojam *srbovanja*, odnosno veza *lumpovanja* i *srbovanja* najpreciznije kazuje o čemu se u knjizi zapravo radi. U kakvoj su vezi *lumpovanje*, *lom* i *teranje kera* s ratom? Ponašanje u *kafani* van de Port objašnjava *prihvatanjem bezumlja* ("the embrace of unreason", str. 18) – onog doslovnog bezumlja koje je uz cigansku glazbu ritualno utjelovljeno, a koje u krajnjem svojem izrazu rezultira para-vojnim nasiljem i ratnim zločinom.

Iracionalnost utjelovljena u *lumpovanjima* uz cigansku glazbu, prikazana je kombinacijom upečatljivih anegdota, tekstova ciganskih pjesama, izlaganja autorovih sumnji i otpora iz terenskog dnevnika, iskaza ratnih zločinaca i citata srpskih intelektualaca, ulomaka književnih djela (napose Aleksandra Tišme) i lucidnih osvrti na konstrukciju "Cigana" u jugoslavenskoj filmskoj produkciji. Dojmljiva životnost opisa koja odlikuje većinu stranica ove knjige, kulminira u poglavlju "Kafana", str. 177-206, koje pršti zvukovima i tjelesnošću. U nizu duhovitih mjesta u poglavlju "*Fini ljudi*: balkanska buržoazija" (str. 37-66), ističe se opis nastupa jednoga KUD-a, kao i stalnoga postava novosadskog etnografskog muzeja u kojemu lako prepoznamo i mnoge nama bliske obrasce (str. 55-57). Također, čitatelju posebno zainteresiranom za Rome, poglavlje "O blatu i Ciganima, ili o ljudima i svijetu onakvima kakvi oni jednostavno jesu" (str. 133-175) nudi ne

samo iscrpnu bibliografiju i autorovo kritičko čitanje nekih od korištenih djela, nego i inventivno povezivanje raznorodnih izvora pri klasifikaciji i interpretaciji kolektivnih predodžbi i (ne samo srpskih) stereotipa "Cigana".

Granična su područja potencijalno multikulturalna i kozmopolitska, ali su često i ratna područja, konstatira Mattijs van de Port. Novosađani žive u takvome području (ali, kako je istaknuto na str. 211, i svi ljudi u Vojvodini, Srbiji i južnoslavenskim zemljama). Ono je ujedno smješteno na europsku političku i kulturnu periferiju, što rađa sumnje u vlastitu vrijednost pri neprestanim usporedbama s "pravim" Europljanima. Svoje terenske uvide u civilizacijsku debatu u Novome Sadu van de Port objašnjava teorijom Mary Douglas o težnji ka čistim, logičnim, nekontradiktornim kategorijama, koje svijet dijele u jasno odijeljene, suprotstavljene polovice, a koje življeno iskustvo neprestano dovodi u pitanje. Otkriva tako (hrvatskom čitatelju dakako lako prepoznatljive) konkurentne "priče" (str. 61): onu o *primitivnosti* (određenu atributima seosko, seljačko, divlje, nekontrolirano, rasipno, balkansko, orijentalno, nazadno i tradicijsko) i onu o *civiliziranosti* (koja implicira gradsko, srednjeklasno, civilizirano, kontrolirano, ekonomično, europsko, zapadno, moderno i kulturno). Nesigurnost svojih sugovornika oko pripadnosti Srbije "društvu civiliziranih zemalja" (str. 60) s kojom se uvijek iznova suočavao tijekom terenskoga rada, van de Port vidi u napetosti između (univerzalne) potrebe da se vjeruje priči o izvjesnom društvenom i kulturnom redu kao *normalnom* i neupitnom, te spoznaje krhkoće te priče koju kao da svaka nova generacija na prostorima nekadašnje Jugoslavije htjela - ne htjela stječe u ratu (str. 110).

Uz višestruko perifernu poziciju, ratovi su drugo bitno obilježje južnoslavenskog

područja (samo u 20. stoljeću dijelovi su toga prostora bili "okuženi", kako autor kaže na str. 213, s pet ratova). A rat nameće sumnju u priču o (vlastitoj) civiliziranosti; ona se naposljetku ipak prepoznaje kao fikcija, *prazna priča*. U zemljama poput nekadašnje Jugoslavije, smatra van de Port, priča o civiliziranosti jednostavno nije imala vremena očvrnuti, za razliku od zapadnoevropskih prostora u kojima je uvjerenje u vlastitu civiliziranost dovoljno staro i usidreno u iskustvima generacija (str. 110). Tamo se ta priča pokazala "otpornom" i na svjetske ratove i na holokaust. I dalje zvuči uvjerljivo i inspirira nove generacije.

U opetovanim ratovanjima van de Port dakle pronalazi objašnjenje implicitnog znanja Novosađana o potencijalu okrutnosti i potencijalu patnje u ratu kao temeljnoj životnoj istini. To pak implicitno znanje oni u svojoj civiliziranoj svakodnevicu potiskuju da bi zaboravili podrijetlo vlastitog povjerenja u "svijet priča". Prava i jedina relevantna istina je međutim u tjelesnom iskustvu boli i ekstaze, a nju se u ciganskoj čardi kao "prostoru doticaja divljine i civilizacije" (str. 15) može priznati i osjetiti. *Fini ljudi* u Novome Sadu uporno nastoje vjerovati u svoje priče o vlastitoj "pripadnosti Europi", u inkorporiranost svojih knjiga *Iepog ponašanja* (autora se u jednoj knjizi bontona posebno dojmila količina popratnih stranica objašnjenja stranih riječi poput "korektan", "nivo", "vulgaran" i "civilizacija"; str. 42-46), u svoju nepremostivu različitost od *primi-tivaca*, *balkanaca*, *dodoša*, zapravo od svih drugih Srba. Razgovarajući s autorom, iritirani su bilo kakvom aluzijom na svoju vezu sa *Ciganima*.

Ipak, trajna fascinacija *Ciganima* autoru je očita, a svojim istraživanjem potvrđuje i objašnjava potrebu za kontra-civilizacijskim konceptom "ciganskog carstva" koje se ozbiljuje u ekstatičnoj atmosferi vojvođanske čarde. Ona nije "izumirući

anakronizam", već "enklava teatralne divljine" (str. 9). Ciganska glazba, lomljenje čaša i krvave ruke, ekstatični ples, erotika i opijanje u *kafani*, *finim ljudima* nudi ozbiljenje, dodir s temeljnim istinama ljudskog postojanja u "kulturi bezumlja", u "orgijastičkom kršenju svakodnevnih pregnuća" (str. 9). *Kafanska* klijentela te istine traži izvan svijeta priča, propitivanja, racionalizacija i interpretacija. Izvori znanja su u svijetu prije jezika, u bezimenom, bezobličnom, predkulturnom svijetu; sve su drugo laži, maske, *prazne priče*. *Fini ljudi* ne zadovoljavaju se maštanjem o "ne-kulturnim" *Ciganima*; u *kafani* oni svoje maštarije ostvaruju (autor dosljedno piše *realise*).

Otrijeznivši se po izlasku iz *kafane*, ljudi se nužno vraćaju pričama – fikcijama reda, stabilnosti i koherentnih značenja. Nela-goda koja proizlazi iz ratovima podrivene vjere i povjerenja u "svijet priča", biva potisnuta u sferu implicitnog socijalnog znanja, što prema Michaelu Taussigu (čijom je kritikom oslanjanja društvenih znanosti na koncept reda van de Port značajno nadahnut) znači onog neizrecivog, tek slikama iskazivog poznavanja povijesti i društvenih odnosa (str. 97). Upravo implicitna kolektivna spoznaja fragilnosti svih priča i temeljne istine ljudske tjelesnosti (i bestijalnosti koja drugoga čovjeka svodi na – unakaženo - tijelo) ostaje za ljude o kojima govori ova knjiga arbitrom svih značenja. Zato su mu, objašnjava autor, sugovornici (često netrpeljivo) ponavljali da on "ne zna" srpsku povijest, da on, niti itko izvana, Srbe "ne može" razumjeti. Zato mu je novosadski kolega svesrdno ponudio svu moguću pomoć pri terenskom radu, ali nije htio pročitati van de Portov nacrt istraživanja jer bi si tako "pokvario" doživljaj ciganske glazbe, jer bi se distancirao od vlastitih "doticanja istine" u čardi. Iz istog su mu razloga (premda ne

tako osviješteno iskazanog) kazivači izmicali nepristajanjem na verbaliziranje iskustava *lumpovanja* i *loma* (str. 9).

Mattijs van de Port, vjerojatno unaprijed osjećajući "nelagodu" zbog mogućih politički motiviranih čitanja njegovog rada, a vjerojatno i zbog mogućih negativnih reakcija svojih novosadskih znanaca i prijatelja, knjigu zaključuje naglaskom na višestruku uvjetovanost antropološkog terenskog rada i restriktivnost procesa pretvorbe terenskih uvida i iskustava u znanstveni tekst. Na samome kraju upozorava da je prije svega htio poručiti da uvijek postoji mnogo načina kazivanja "kako je to u stvari". Značaj te poruke hrvatski će čitatelj krajem devedesetih zacijelo razumjeti. Rat je postao nepredviđenim, ali neizbježnim kontekstom van de Portova istraživanja, ali isto tako neminovno i kontekstom čitanja njegove knjige. Autorove su namjere jasne (one su čvrsto utemeljene u znanstvenom radu), zgađenost srpskom medijskom propagandom i osjećaj poniženosti vlastitom bespomoćnošću pred ratom također. No, kako sâm naglašava, on je dan nakon "oslobođenja" Vukovara mogao kupiti kartu i odletjeti kući da bi, uvjerivši se u *istinitost* zapadnoeuropske civilizacije kojoj pripada, smogao snage vratiti se, dok njegovi sugovornici u Novom Sadu to nisu mogli (str. 19).

Nisu to, međutim, mogli ni ljudi čije su kuće bile u Vukovaru, kao ni svi drugi koji su tijekom proteklog desetljeća postali žrtvama prihvaćanja bezumlja koje je autor ovom knjigom nastojao objasniti. Zato spominjanje rata koji se zbivao tek pedesetak kilometara od njegova "terena" kod čitatelja može izazvati nelagodu – ne nužno na svim mjestima na kojima se preuzimaju spoznaje o "ratu uopće" ili se koristi termin "the Yugoslav war", pa ni kada se uopćeno govori o "Jugoslavenima" koji su slobodno i

potpuno svjesno odlučili odabrati bezumlje (str. 18). No nelagoda je vrlo vjerojatna nakon čitanja rečenica poput:

"Iako Novi Sad sam nije bio mjestom neprijateljstava, detaljne slike strahota bez presedana pronašle su svoj put u njegove dnevne sobe. (...) Televizija je besramno zumirala odrezane noseve i uši, iščupane oči i druga unakaženja na licima mrtvih vojnika i civila. Jedan je cjelovečernji program u potpunosti bio posvećen šokantnim prizorima krvoprolića negdje u Hrvatskoj..." (str.115).

Ne bi imalo smisla van de Portu zamjeriti što "usput" nije iscrpno objasnio ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. No, Novi Sad 1991. nije ni mogao biti ratnim poprištem (Novosađani su se bojali mobilizacije, a ne napada iz Hrvatske!), a ljudi izgnani iz Vukovara – kao uostalom ni jedan čovjek koji je u ratu stradao samo zato što je ostao u svojoj kući – nisu uvrstivi u kategoriju "ljudi bivše Jugoslavije koji su prigrlili bezumlje" (str. 32).

Autor kasnije kazuje da je u knjizi riječ o *srpskom* nacionalizmu u kojemu je poimanje srpskog identiteta obilježeno pozom divljaštva ("inextricably interwoven with a pose of wildness", str. 32) i koji u krajnjem svom očitovanju ne nastoji to divljaštvo sakriti, već egzibicionistički uživa u zločinu pred kamerama stranih ratnih dopisnika (str. 16-17). I mnogi "fini ljudi" koji vjerojatno neće postati četnicima, ipak prizivaju rat da bi se "raščišćenih računa moglo početi ispočetka" (str. 222), piju u kavani i razmišljaju o tome da se odvezu u istočnu Slavoniju i "upucaju desetak ustaša" (str. 221), pištoljem tjeraju starog Ciganina da im svira i nakon toga (u kolovozu 1991.) potreseni zaključuju da su "spremni za rat" (str. 186). Ideje i osjećaji koje su donedavno pripisivali drugima – "Ciganima", "primitivcima", "Balkancima" – korakom iz svijeta reprezentacija i fantazija u konkretni, fizički svijet djelovanja (prijetnje drugome oružjem) i iskustva (osjećaja moći nad drugim pomoću

oružja) u kontekstu ratnog stanja postaju idejama i osjećajima i "finog čoveka" (str. 185-188). Jednako uvjereno kako je samo nekoliko mjeseci ranije branio vlastitu različitost, civiliziranost i europejstvo, jedan od njih nakon toga tvrdi: "Nema razlike između vojvođanskih Srba i *Balkanaca*"; "Svi mi Srbi smo primitivni" (str. 188); "U krajnjoj liniji, svi mi Srbi smo isti"; "Spreman sam ubijati ako bude potrebno" (str. 186).

Nakon svega što se u međuvremenu dogodilo u Hrvatskoj, u Bosni i na Kosovu, ove su tvrdnje najintrigantnije mjesto knjige. Za sve one koji ne žele etnificirati divljaštvo i kolektivizirati krivnju, nameće se naime pitanje mogućnosti veze između četnika i *finih ljudi*. Koje objašnjenje nudi van de Port? On smatra da se "iskorak iz priče u iskustvo" dogodilo stoga što je *fin* čovek iz Novoga Sada "jednostavno shvatio da se svijet promijenio" (str. 188). U situaciji eskalacije rata, osvijestio je svoj osobni odnos s Balkanom (str. 188) (kojega bi valjalo staviti pod navodnike, jer ovdje označava koncept slobode-od-civilizacije). Pred prijetnjom mobilizacije, ali – u autorovom primjeru, prije svega osjetivši moć koju ima nad starim Ciganinom u kojega je uperio nabijeni pištolj zahtijevajući da "bolje" svira – "fin" je čovjek, kaže van de Port, iskusio da je "civilizacija u Srbiji tek tanak premaz laka" i da su "svi Srbi isti" (str. 188).

Ovdje se autor kreće opasnom granicom prihvaćanja ahistorične tvrdnje "svijet se promijenio", iz koje se može izvesti tvrdnja da u krajnjoj liniji nema smisla razlikovati ubojicu i ubijenog, jer su obojica "Žrtve Rata". A netom citirana auto-esencijalizacija bi, kad bi svi Srbi doista bili isti, implicirala nužnost oprosta onima koji možda i znaju što čine, ali "jednostavno" ne mogu promijeniti svoju prirodu. Da svi Srbi ipak nisu isti i da se *ipak* radi(lo) o izboru, autor tek naznačuje (citirajući, primjerice, Aleksandra Tišmu i Bogdana Bogdanovića). Terenski uvidi u Novome

Sadu 1991. i 1992. nisu ga dakle potpuno pokolebali u uvjerenju da u Srbiji još uvijek ima onih koji nisu posustali u svojoj vjeri u istinitost temeljnih civilno-zastupanih dostignuća, ali kaže da ih je sâm sreo vrlo malo. Konstatira da vojvođanska multikulturalnost i heterogenost graničnoga područja, područja povijesnih kontakata i miješanja, nije pobijedila "političku žeđ" (str. 212) za jasno ograničenim, jednostavnim i nedvojbenim crno-bijelim svijetom.

"Nisam u Novome Sadu susreo mnogo relativistički raspoloženih, šutljivih, diskretnih Panonaca. Tišina tipa. Možda ih je i bilo, ali njihov se glas nije čuo usred velike većine onih koji su gurali svoju priču, priču o srpskoj, po mogućnosti isključivo srpskoj Vojvodini. Kada bih u društvu nacionalistički nastrojenih sugovornika iskušavao svoje poglede na pluralizam naroda, religija i kultura u Jugoslaviji kao čimbenik obogaćenja, bilo bi mi bez oklijevanja rečeno da je ljudima dosta takvih priča. I kozmopolitizam i Titovo bratstvo i jedinstvo i Pokret nesvrstanih i uloga Jugoslavije kao pionira Trećega svijeta, sve je to bivalo bačeno na smetlište praznih priča" (str. 212).

Autorova je namjera bila promisliti kako iskustvo rata narušava (i doslovno uništava!) priče kojima ljudi osmišljavaju svoj društveni život. "Reformna škola rata" uči ljude potrebi da imaju fiktivnu, kulturom osiguranu stvarnost, dok im istovremeno onemogućava iskreno povjerenje u bilo koju priču (str. 32). Objašnjenje ratova u Hrvatskoj i BiH nije bio cilj ove knjige. Njome se objašnjava kolektivno prihvaćanje bezumlja u novosadskim *kafanama* u okviru "divljih scenarija gubljenja kontrole" (str. 219). Autor tek spominje promjenu od nezainteresiranosti ljudi za rat u Hrvatskoj tijekom ljeta 1991., preko tirada o "tim užasnim Hrvatima", do stida koji (misli da?) je vidio na njihovim licima nakon uništenja Vukovara. No, u poglavlju "Pouke reformne škole rata" (str. 97-129) očit je nedostatak političke dimenzije analize –

upravo u onoj mjeri u kojoj se govori o konkretnom ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini devedesetih. Citirajući srpske historičare van de Port upozorava na metaforu "olujnih vjetrova nad Balkanom" (str. 112) koja rat svrstava u red elementarnih nepogoda, da bi i sam konstatirao: "Rat poučava da svaki zamislivi tabu može biti poništen, i da svaki biva poništen. A tamo gdje više nema tabua, poučava rat, nitko nije pošteđen" (str. 114). Ako je tema knjige srpsko prihvaćanje bezumlja (koje je rezultiralo paravojnim nasiljem i ratnim zločinima), a opetovano ratovanje na prostorima Balkana objašnjenje implicitnog znanja o pogubi ljudske naravi u ratu kao temeljnoj životnoj istini, onda začuđuje njegov izbor iskaza o recentnom ratu (koji su nije odvijao na prostorima Srbije, što za stranog čitatelja nije dovoljno naglašeno).

U poglavlju "Tišina žrtava..." (str. 117-120) o neizrecivosti individualnog proživljavanja ratnih uskraćenosti, strahova i nasilja, citirani su naime ljudi koji su iz Bosne bježali od srpskog nasilja, ljudi koji nisu bili bilo čije žrtve bilo kojeg rata, niti nekog "rata uopće". Jasno je da odabrani primjeri autoru služe samo kao deskripcija rasapa smisla kojega postaju svjesni ljudi izloženi ratnom stradanju, čak i oni koji nisu neposredno ugroženi. No, za žrtve rat nikada nije "rat kao takav" nego iskustvo planiranog i organiziranog nasilja s konkretnim historijskim i ideološkim odrednicama. Značenja Kosovske bitke, Solunskog fronta, Jasenovca i Vukovara (!) za Srbe krajem devedesetih nisu jednostavno podvodiva pod sintagmu kolektivnih ratnih trauma. Također, u bivšoj Jugoslaviji nije bilo rata sviju protiv svakoga; oni koji su "prigrbili bezumlje" bili su manjina, ali dobro naoružana manjina. Analizirajući kosovski mit i ideju "nebeskog naroda", van de Port i sâm naglašava kontradikciju između "samosažaljenja baroknih proporcija" s jedne, i "čvrste činje-

nice srpske agresije u Bosni i Hrvatskoj" (str. 125), s druge strane. Zato je problematično, a u kontekstu ovog znanstvenog rada i nepotrebno, uvodno uopćavanje:

"U bivšoj Jugoslaviji, *velike grupe ljudi* odabrale su izbrisati ono što mi – i oni – smatramo vrijednim, civiliziranim i humanim. Možemo se tješiti tvrdnjom da su *Jugoslaveni* jednostavno barbarski stanovnici Balkana, uvjeravajući se da se takvi ekscesi ne bi mogli dogoditi da su oni bili bar malo civiliziraniji. No to je puko zavaravanje. *Ti ljudi* su također odrastali s idealima civilizacije, sa humanističkim naslijeđem, s nadom i vjerom u Prosvjetiteljstvo. No *oni* su odabrali nešto drugo. Taj napad na civilizaciju i kulturu, to odbijanje razuma i flagrantan prezir spram razboritosti, ono je što u ovoj studiji nazivam prihvaćanjem bezumlja" (str. 17-18, kurzivi MPF).

Iako knjiga ne ostavlja mjesta sumnji u autorovu upućenost u historijska i recentna događanja na prostorima bivše Jugoslavije, valja nam pretpostaviti (ili, radije, uzeti u obzir) da publika kojoj je ova knjiga na engleskom jeziku namijenjena, o ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zna premalo a da izvjesne uopćene tvrdnje u knjizi ne bi shvatila doslovno. Dovoljno je u tom smislu pročitati izdavački letak koji je Amsterdam University Press priložio recenzentskom primjerku knjige. U njemu se čitateljstvo nastoji za knjigu zainteresirati pitanjima: "Što civilizacija znači stanovnicima jednog srpskog grada nakon *još jednog krvavog rata na balkanskom poluotoku?*" i "Kako je bilo moguće da su ljudi koji su tako dugo bili *prijatelji i susjedi završili ubijajući jedni druge?*" S tim se pitanjima, kaže se između ostalog u letku, Mattijs van de Port suočio "kada je rat započeo tijekom njegova boravka u *Novom Sadu, u Bosni, 1991*" (kurzivi MPF). Omaška, dakako, ali i još jedna potvrda udaljenosti i drugotnosti Balkana kao "primjera divljega".

Može li ova knjiga pridonijeti razgradnji stereotipa? Bit će zanimljivo pročitati

recenzije koje će vjerojatno uslijediti u zapadnoevropskim antropološkim časopisima. Ova je bitno određena "čitanjem iz Hrvatske" – ne samo osobnim iskustvima, nego i kontekstom etnografskog i inter-pretativnog pregnuća hrvatskih etnologa i folklorista koji od 1991. pišu o "poza-dinskim" aspektima rata. Uza sve razlike među njihovim tekstovima, jedno im je zajedničko: u opisima i objašnjenjima predratnih, ratnih i poslijeratnih kulturnih procesa hrvatskim autori(ca)ma ne pada na pamet da pišu o "Jugoslavenima", a kamoli o "Južnim Slavenima". Dok se etnografije rata pisane "iznutra" ustručavaju od uopćavanja, one pisane "izvana" često se ne uspijevaju oduprijeti sirenskome zovu "generalnih antropoloških uvida". Tako i ova knjiga, koja vrlo precizno podastire auto-rove terenske uvide iz Novoga Sada 1991. i 1992., završava – neopravdano i posve nepo-trebno – rečenicama o "Južnim Slavenima".

"U bezumlju je jasnoća, kraj svih priča. Krv na snijegu, mozak rasprskan po zidu. To je bila lekcija koju su Južni Slaveni uvijek ponovo morali naučiti u vremenu rata, to je bilo gradivo koje su ponavljali u opscenim anti-strukturama svojih fantazija o Ciganima ... (...) Rat je naučio Južne Slavene da je u njemu jasnoća; da se samo u ratu istinito može razlučiti od lažnoga. To su bile strašne lekcije, pa su zadugo iz rata proizašle užasne i banalne istine o ljudima i svijetu vodile prilagodbi bilo kojoj vrsti priče. Bilo kakva kula u zraku koja štiti od gole istine bolja je ni od čega. No čini se da nakon nekog vremena slijedi promjena. Kako priče postaju sve više šuplje, kako fasade postaju sve prozirnije, kako se otuđenje produbljuje, kako se povećeva zbunjenost o istini i neistini, te strašne i banalne istine postaju sve privlačnija opcija. Neka dođe rat, u ime Božje" (str. 222-223).

"Neka dođe rat, u ime Božje", rekla je ljeti 1991. njegova novosadska prijateljica, gledajući na televizijskom ekranu kaotičnu masu tijela i riječi "histeričnih ljudi koji su

se gurali da bi došli do mikrofona" na demonstracijama kojima su roditelji srpskih vojnika u opkoljenim kasarnama JNA u Hrvatskoj tražili povratak svoje djece kući. Prizivanjem rata prema autoru je "najjasnije izrečena i eksplicitno formulirana želja za nekom vrstom pročišćujućeg puštanja krvi kojim će biti isprana sva zbunjenost uzrokovana jezikom, razumom, pričama i lažima", a pred kojom je, kako kaže, "popustila" čak i mlada obrazovana osoba poput njegove prijateljice (str. 222).

Van de Port znade da se kolektivne traume, koje u znanstvenom radu mogu biti temeljem objašnjenja kulturnih procesa, u kontekstu političkih manipulacija često prezentiraju kao opravdanja rušenja i ubijanja, a da pri tome "opskurni odnos bestijalnog potencijala i *motiva usidrenih u društvenoj zbilji*" (str. 15, kurziv MPF) ostaje neproniknut. Taj odnos ostaje međutim neproniknutim i u njegovoj knjizi. S obzirom na užitak čitanja i mnoge poticaje na razmišljanje koje knjiga pruža, to možemo "oprostiti" autoru koji je kanio istražiti tek lokalna značenja ciganske glazbe i *kafane*. Njemu se rat doslovno dogodio, te ga je – kao i sve ljude na ovaj ili onaj način u dodiru s ratom – prisililo da se suoči s problemima o kojima nije ni slutio pripremajući nacrt svoje disertacije. Sa svog je stanovišta ponudio tek dio odgovora na pitanje "kako je sve to (bilo) moguće?", svjestan neprimjerenosti ana-logija između destrukcije i ekstaze u *kafani* i ubijanja civila u Sarajevu ili mučenja zarobljenika u logorima.

Ipak, van de Port s pravom smatra da njegova analiza kolektivnih predodžaba o Ciganima ukazuje na *kafanu* kao mjesto iracionalnog čvrsto usidreno u srpskoj kulturi, mjesto uvida u "život" i - mjesto izbora. (No, u cijelom zaključnom poglavlju govori čas o Srbima, čas o Južnim Slavenima, kao da - otupljujući oštricu analize - nastoji podsjetiti da je motivacija

knjige znanstvena, te da ona nije pisana "protiv Srba".)

"Cigani, kako si ih predočavaju Srbi, fiktivnu stvarnost napadaju na svaki mogući način. Oni uništavaju postojeći kulturni red, prekoračuju pravila pristojnosti i moralnih načela, negiraju zakone jezika i logike, te istinu predstavljaju čas kao prolaznu izmišljotinu, čas kao sirovu opscenost. Nakon potpunog uništenja fiktivne stvarnosti, nakon kojega ne ostaje gotovo ništa do li temeljnih oblika Bitka, stvoren je prostor za paradoks, za predodžbe i protupredodžbe, za nemoguće mogućnosti. (...) Cigani su kameleonski likovi smješteni izvan svake priče, ali i u svakoj priči; likovi koji se ne moraju nedvosmisleno odlučiti za ili protiv čega. Oni se ne osjećaju rastrganima životom na rubu različitih priča. U tom smislu, pokazuju se kao pravi granični ljudi, onakvi kakvima Južni Slaveni sami ne mogu biti. (...)

Predodžbe o Ciganima utočište su neispričanim pričama iz svijeta koji, sa stanovišta *finih ljudi*, ne postoji i ne smije postojati. Prepoznajući ono što je isključeno iz fiktivne stvarnosti, stavljajući slijepe točke u središte pažnje, te dajući neispričanim pričama pravo na postojanje, kolektivne predodžbe o Ciganima suprotstavljaju se otuđenju. Ti ponavljani pokušaji da se pomire svijet priča i svijet koji ljudi doživljavaju i ne mogu poreći, također ostavljaju traga na kultu iracionalnog povezanom sa ciganskim orkestrima. Poput Cigana iz svojih predodžaba, poput Dionizovih sljedbenika, kafanska klijentela odabire put destrukcije i ekstaze. Nastoje suzbiti svaku strukturu koja prenosi značenje, da bi im se pokazala fluidna, bez-redna, bezoblična srž Bitka. Ponekad biraju povratak tjelesnom ostvarenju, kada se Bitak pokazuje u ubodima boli, grčevima ili drugim osjetilnim iskustvima, koji - a o tome se zapravo radi - prodiru u svijest neposredovani bilo kakvim jezikom ili simboličkom strukturom (...)

Konstanta u simboličkom vokabularu ciganske kafane je jasna: Srbi koji dolaze slušati ciganski orkestar nastoje doći stanje koje prethodi imenovanju i znanju, jer vjeruju da je tek tamo moguće dokučiti bitne, krajnje istine koje se nalaze s onu stranu svijeta priča. Tek tamo, vjeruju, mogu pobjeći iz svijeta koji im se neprestano nadaje kao ogromni labirint privida,

fikcije i neistine. Ideja da je znanje stečeno izvan jezika i razuma istinitije od znanja proizvedena razumom još jednom ponavlja lekciju koju su ponavljanjem rata ovdašnji ljudi uvijek ponovo učili: 'Ja sam zbilja, ja sam kraj svih priča.' No dodan je nov – i krajnje uznemirujući – redak: 'Ja sam bijeg od zbunjenosti, od labirinta laži i fikcija'" (str. 214-215).

"Ovdje se pomalaju konture tragičnog ciklusa..." otisnuto je kurzivom na jednoj od posljednjih stranica knjige (str. 222). Ako "ovdje" znači "Balkan" ili pak "Južne Slavene", preostaje nam da se upitamo kamo s viškom pesimizma i vlastitom osuđenošću na "cikluse". Ipak, prethodnih dvjestotinjak stranica jasno kazuje da "ovdje" u kontekstu ove knjige znači "u Srbiji devedesetih", a autor znade da "odabir bezumlja ima svoje razloge. Bezumlje je dinamit kojim se u zrak dižu stare, otrcane priče" (str. 218). To se događa uz cigansku glazbu u *kafani*, ali isto tako i u ratu u kojemu se četnici i snajperisti "obračunavaju sa pričama koje tvrde da je ljudsko biće više od mete, da bolesnicima treba pomoć, da gladne valja nahraniti, da su djeca nevina, da starci zaslužuju poštovanje, da su povijesni spomenici vrijedni, da različite grupe mogu živjeti zajedno" (str. 218). Bezumlje kao "atraktivni atribut koji će im, nadaju se, omogućiti da se osjećaju nedvojbeno srpski" (str. 219). Ogorčenje spram onih koji su ih o(t)pisali kao primitivce i Balkance: ponašajući se kao barbari, izazivaju sve one čijih se stavova sada žele osloboditi, čiju civilizaciju smatraju stranom, himbenom i lažnom (str. 219-220).

"Odabir Bezumlja ima svoje razloge. Bezumlje je samo po sebi smisleni koncept"

(str. 219), kaže autor i citira Antona Bloka koji je pisao o smislenom i besmislenom nasilju: "Proglasiti bezumlje besmislenim ili iracionalnim znači napustiti istraživanje upravo ondje gdje bi ono trebalo početi. Nasilje kao kulturnu kate-goriju ili konstrukciju valja razumjeti prije svega kao simboličku aktivnost – ne kao besmisleno, već kao smisleno ponašanje" (str. 219). Složit ćemo se s Mattijsom van de Portom da ova tvrdnja može biti pola-zištem budućeg istraživanja iracionalne dimenzije rat(ov)a u nekadašnjoj Jugo-slaviji. Uostalom, prije no što se na samome kraju knjige okliznuo o već spomenute generalizacije o Južnim Slavenima, i sam je jasno naznačio pravac traganja za odgovorima na pitanja kome je, kada, kako i zašto trebalo bezumlje.

U zaključnome poglavlju (kojemu je jedini vizualni prilog fotografija četnika snimljena u Hrvatskoj 1991. za jednu londonsku novinsku agenciju), ne ostavlja mjesta sumnji da se u knjizi radi o četnicima i svima onima koji vjeruju u – ne slučajno, već svrhovito odabranim bezumljem, nasiljem i zločinom definiranu – priču o "srpskoj Srbiji" (str. 220). Odbacivanje racionalnosti, civilizacijskih normi i humanističkih ideala ima vojno i strateško značenje, tvrdi van de Port: ne-Srbi su progonjeni i traumatizirani do te mjere da bilo kakva vizija nekog budućeg života s "tim barbarima" postaje nezamisliva (str. 220).

Maja Povrzanović Frykman